

Łukasz Przybylak

Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie

Museum of King Jan III's Palace at Wilanów

Modele działań realizacyjnych i pielęgnacyjnych wdrażanych w ogrodzie wilanowskim w odpowiedzi na współczesne wyzwania rewalityzacyjne ogrodów historycznych

Models of implementation and maintenance activities implemented in the Wilanów garden in response to contemporary restoration challenges of historical gardens

Abstrakt

Intensywność czynników środowiskowych, społecznych i legislacyjnych sprawia, iż mimo wzrastającej popularności działań rewalityzacyjnych prowadzonych w obiektach stanowiących nasze dziedzictwo ogrodowe, jest to dziedzina konserwacji przeżywająca poważny kryzys. Walka z nim wymaga nie tylko podjęcia złożonych i długoletnich prac u podstaw kształcenia i podnoszenia świadomości społecznej, ale także obrania modeli postępowania pozwalających na plastyczne reagowanie na zmieniające się uwarunkowania. Podejmowanie działań zaradczych mających na celu sprostanie współczesnym wyzwaniom rewalityzacyjnym na poziomie zarządczym i realizacyjnym można obserwować na przykładzie Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, które od 2015 r. wdraża nowe modele postępowania.

Słowa kluczowe: konserwacja, krajobraz, muzeum, ogród, rewalityzacja, Wilanów

Abstract

The intensity of environmental, social and legislative factors means that despite the growing popularity of restoration activities carried out in facilities constituting our garden heritage, it is a field of conservation experiencing a serious crisis. The fight against it requires not only undertaking complex and long-term work at the grassroots of education and raising social awareness, but also choosing models of conduct that allow for a plastic response to the changing conditions. Undertaking remedial actions aimed at meeting contemporary restoration challenges at the management and implementation level can be observed on the example of the Museum of King Jan III's Palace at Wilanów, which has been implementing new models of conduct since 2015.

Keywords: conservation, landscape, museum, garden, restoration, Wilanów

INTENSYWNOŚĆ CZYNNIKÓW ŚRODOWISKOWYCH, społecznych i legislacyjnych sprawia, iż mimo wzrastającej popularności ogrodowych działań rewalityzacyjnych jest to dziedzina konserwacji przeżywająca dość poważny kryzys wartości. Kryzys ten skłania do konieczności podjęcia złożonych i długoletnich prac u podstaw kształcenia, redefinicji działań konserwatorskich oraz podnoszenia świadomości społecznej w zakresie wartości ogrodowego dziedzictwa.

Przy tak różnorodnych czynnikach uderzających w kruchą strukturę ogrodów historycznych

THE INTENSITY OF ENVIRONMENTAL, SOCIAL AND legislative factors means that despite the growing popularity of garden restoration activities it is a field of conservation experiencing a serious crisis of values. This crisis makes it necessary to undertake complex and long-term work at the grassroots of education, redefining conservation activities and raising public awareness of the value of garden heritage.

With such a variety of factors affecting the fragile structure of historical gardens, it is also necessary to develop appropriate models of conduct. Management and maintenance level models as easily

konieczne jest także wypracowanie odpowiednich modeli postępowania. Modeli poziomu zarządczego i pielęgnacyjnego możliwie łatwo adaptujących się do zmiennych uwarunkowań. Podejmowanie godnych adaptacji działań zaradczych pozwalających sprostać współczesnym wyzwaniom rewaloryzacyjnym ogrodów historycznych można obserwować na przykładzie ogrodu wilanowskiego. Od 2015 roku Muzeum Pałacu Króla Jana III wdraża w ogrodzie modele postępowania determinowane przez różnorodne czynniki zewnętrzne.

Kryzys wartości konserwatorskich

Jeszcze do niedawna pojęcie rewaloryzacji ogrodu historycznego było dla wielu osób niezwiązanym z historią sztuki i projektowaniem konserwatorskim dość enigmatyczne. Na poziomie nauczania akademickiego przedmiot konserwacji i rewaloryzacji historycznych założeń ogrodowych postrzegany jest przez większość studentów jako archaizm¹, a nawet jako jeden z zamkniętych już rozdziałów sztuki ogrodowej. Dowodzi tego odsetek absolwentów kierunku Architektura krajobrazu wiążących swoją przyszłą karierę z konserwacją i rewaloryzacją ogrodowego dziedzictwa². Składa się na to wiele czynników, głównie ustrojowo-społecznych. Podnosząca się ze zniszczeń wojennych Polska lat 50. i 60. XX wieku, nabierająca impetu społeczno-gospodarczego Polska lat 90. tego samego stulecia i wreszcie postmilenijna Polska zjednoczonej Europy to kraj, w którym uwaga inżynierów i architektów krajobrazu skupiona jest przede wszystkim na kształtowaniu form zieleni urządzonej w publicznej przestrzeni miast oraz na terenie prywatnych posesji czy osiedli mieszkaniowych.

W obliczu wyraźnej tendencji do zrównania swobody projektowej, właściwej dla współczesnych form zieleni urządzonej, z projektowaniem konserwatorskim obiektów sztuki ogrodowej, marginalizacji ulegają także właściwe im standardy postępowania³, zniekształcane przez choćby takie trendy projektowe, jak retrowersja⁴. Standardy te zdają się być w mniemaniu projektantów, a także pracowników urzędów ochrony zabytków⁵, zbędne, co niejednokrotnie obnaża braki elementarnej wiedzy z zakresu sztuki ogrodowej. Wzrost popularności pojęcia „rewaloryzacja

adaptable to changing conditions as possible. Adaptation of remedial actions to meet the contemporary restoration challenges of historical gardens can be observed on the example of the Wilanów garden, where since 2015 the museum managing the garden has been implementing factor-determined models of conduct.

Crisis of conservation values

Until recently, the concept of restoration of a historical garden was quite enigmatic for many people who were not associated with art history and conservation design. At the academic level, the subject of conservation and restoration of historical garden establishments is perceived by most students as archaism¹, or even as one of the already closed chapters of garden art. This is evidenced by the percentage of landscape architecture graduates who associate their future careers with the conservation and restoration of garden heritage². This is due to a number of factors, mainly political and social. Poland of the 1950s and 1960s, rising from war damage, Poland of the 1990s – gaining socio-economic impetus and finally post-millennium Poland of the united Europe is a country where the attention of engineers and landscape architects is focused primarily on shaping the forms of greenery arranged in the public space of cities and on private properties or housing estates.

In the face of a clear tendency to equate design freedom, characteristic for contemporary forms of arranged greenery, with the conservation design of garden art objects, their standards of conduct are marginalized³, distorted by such design trends as retroversion⁴. In the opinion of designers, as well as employees of heritage authorities⁵, they seem to be superfluous, which often reveals the lack of elementary knowledge in the field of garden art. The increase in the popularity of the term “restoration of historical gardens” and the increase in the awareness of the value and existence of garden heritage does not result from the increased emphasis on this subject in the curricula of universities and technical universities with a horticultural and architectural profile. The popularity of this concept and the growing interest of the public in historical gardens is mainly due to EU and national financial programmes⁶ supporting the

ogrodów historycznych”, a także wzrost świadomości wartości i istnienia dziedzictwa ogrodowego nie wynika ze zwiększonego nacisku na tę tematykę w programach nauczania uczelni wyższych i technicznych o profilu ogrodniczo-rolniczym czy architektonicznym. Popularność tego pojęcia oraz zwiększające się zainteresowanie społeczne ogrodami historycznymi jest w głównej mierze pochodną unijnych i narodowych programów⁶ finansowych sprzyjających podejmowaniu kosztownych prac projektowych i działań inwestycyjnych.

Owa popularność pojęcia sprawiła, że – używane przez architektów krajobrazu opisujących prowadzone przez siebie działania w obrębie ogrodów i parków historycznych – zaczęło ono definiować zjawiska projektowo-realizacyjne daleko odbiegające od pierwotnego znaczenia rewaloryzacji czy też działań dotyczących szeroko rozumianej sztuki ogrodowej. Co więcej, błędna⁷ próba zamknięcia procesu rewaloryzacji w sztywne ramy dokumentacji projektowej oraz kosztorysu inwestorskiego odziera ją z nieodłącznego elementu, jakim jest określenie warunków zapewniających kontinuum utrzymania danego ogrodu w określonym historycznie kształcie i kontekście. Sytuację tę można porównać w skrócie do stanu polskiej konserwacji ogrodów w okresie międzywojennym⁸, kiedy to ówcześni konserwatorzy i planiści ponad warsztat konserwatorski i historię sztuki ogrodowej stawiali subiektywne wyobrażenia o tym, jak dane założenie ogrodowe oraz jego elementy programowe mogły wyglądać w przeszłości. Ta promieniująca na lata powojenne tendencja wraz z naciskiem położonym na realizację założeń rewaloryzacyjnych „tu i teraz” skryształizowała się także w ogrodach pałacowych Wilanowa. Prowadzona przez prof. Gerarda Ciołka w latach 1942-1966 rewaloryzacja, oprócz bezdyskusyjnego wkładu w zachowanie kluczowych elementów kompozycyjnych rezydencji wilanowskiej, nosiła także znamiona projektowej kreacji. Twórcze podejście prof. Gerarda Ciołka do rewaloryzacji ogrodu wilanowskiego widoczne jest szczególnie dobrze w południowym i północnym parku krajobrazowym, jak również w warstwie wtórnej interpretacji ornamentyki partiór salonu ogrodowego na tarasie górnym i dolnym.

Powyższe, wraz ze współczesnym kryzysem wartości konserwatorskich objawiającym się w architekturze krajobrazu swobodnym podejściem do

undertaking of costly design works and investment activities.

The popularity of the term meant that – used by landscape architects describing their activities within gardens and historical parks – it began to define design and implementation phenomena far different from the original meaning of restoration or activities touching the broadly understood garden art. Moreover, the erroneous⁷ attempt to close the restoration process within a rigid framework of project documentation and investor's cost estimate deprives it of an inherent element, which is the definition of conditions ensuring the continuum of maintaining a given garden in a historically determined shape and context. In short, this situation can be compared to the state of Polish garden conservation in the interwar period⁸, when conservators and planners at that time put subjective ideas about how a given garden complex and its programme elements could have looked like in the past above the conservation workshop and the history of garden art. This tendency, radiating to the post-war years, together with the emphasis on the implementation of restoration assumptions of the “here and now” also crystallized in the palace gardens of Wilanów. The restoration conducted by professor Gerard Ciołek in the years 1942-1966, apart from his undisputed contribution to the preservation of the key composition elements of the Wilanów residence, also had the characteristics of a design creation. Professor Gerard Ciołek's creative approach to restoring the Wilanów garden is particularly evident in the southern and northern landscape park, as well as in the re-interpretation of the ornamentation of the ground floor of the garden salon on the upper and lower terraces.

The above, together with the contemporary crisis of conservation values manifested in landscape architecture with a free approach to detail, the quality of its implementation and a subjective interpretation of the styles of garden art, make up only a small percentage of the set of challenges facing the restoration of historical gardens. The remaining part of the challenges at the design, implementation and management level is shaped, in the case of public institutions, by legislation and low financing, disproportionate to the natural dynamics of the garden and its maintenance requirements. So many factors unfavourable

detalu, jakości jego wykonania i subiektywną interpretacją stylów sztuki ogrodowej, składa się na zaledwie nikły procent zbioru wyzwań, z jakimi mierzy się rewaloryzacja ogrodów historycznych. Pozostałą część wyzwań poziomu projektowego, realizacyjnego i zarządczego kształtują w przypadku instytucji publicznych legislacja oraz niskie finansowanie, niewspółmierne do przyrodniczej dynamiki ogrodu oraz jego wymagań pielęgnacyjnych. Tak wiele czynników niesprzyjających ochronie ogrodowego dziedzictwa wymaga wypracowania gotowych do adaptacji przez projektantów i administratorów historycznych ogrodów i parków modelowych działań konserwatorskich.

Współczesne wyzwania rewaloryzacji ogrodów historycznych

Wyzwania, z jakimi konfrontowana jest rewaloryzacja ogrodów historycznych, przystają proporcjonalnie wraz ze zmianami społecznymi, w tym rozwojem turystyki⁹, ale także zmianami legislacyjnymi oraz środowiskowymi. Podstawowym czynnikiem waloryzującym uciążliwość określonej kategorii wyzwań względem współczesnej rewaloryzacji i zarządzania dziedzictwem ogrodowym jest przynależność prawna danego obiektu. Ta determinuje w następstwie liczbę podkategorii wyzwań wpływających na płynność realizacji zarówno założeń rewaloryzacyjnych ogrodu, jak i działań z zakresu bieżącej pielęgnacji.

Grupę identyfikowanych współcześnie głównych wyzwań podzielić można na: wyzwania metodyczne, legislacyjne, technologiczne, administracyjne, społeczne oraz środowiskowe. Przy szczegółowym rozpatrzeniu podkategorii wymienionych wyzwań występuje wiele zbieżności w procesie rewaloryzacji historycznych założeń ogrodowych, finansowanych i administrowanych zarówno przez podmioty prywatne, jak i publiczne. Przy obecnych uwarunkowaniach administracyjno-prawnych tak ważna dla powodzenia rewaloryzacji ogrodu płynność i stabilność procesu jest nadal domeną obiektów administrowanych i finansowanych przez podmioty prywatne. W dziedzictwo ogrodowe, niejednokrotnie wybitnej klasy, które jest zarządzane chociażby przez instytucje kultury, uderza tym samym, a pośrednio zagraża mu niewystarczające finansowanie

do the protection of garden heritage require the development of model conservation activities ready to adapt by designers and administrators of historical gardens and parks.

Contemporary challenges facing the restoration of historical gardens

The challenges facing the restoration of historical gardens are increasing proportionately to social changes, including the development of tourism⁹, but also legislative and environmental changes. The basic factor valorising the nuisance of a specific category of challenges in relation to contemporary restoration and management of garden heritage is the legal affiliation of a given facility. As a result, this determines the number of subcategories of challenges affecting the fluidity of implementation of both garden restoration assumptions and current gardening activities.

The group of major challenges identified today can be divided into: methodological, legislative, technological, administrative, social and environmental challenges. When considering the subcategories of these challenges in detail, there is a lot of convergence in the process of restoration of historical garden establishments, financed and administered by both private and public entities. Under the current administrative and legal conditions, the liquidity and stability of the process, which is so important for the success of garden restoration, is still the domain of facilities administered and financed by private entities. Garden heritage, often of an outstanding class, which is managed by cultural institutions, is indirectly threatened by insufficient funding by a superior ministry and rigid provisions of the public procurement law.

It is impossible to describe in detail each of the challenges individually and at the same time to identify the complex network of their interrelations and the effects they imply. Therefore, on the example of the Museum of King Jan III's Palace in Wilanów, three categories of restoration challenges will be discussed together with corresponding models of conservation proceedings, which have been carried out in the Wilanów garden since 2015.

podmiotowe przez nadrzędny mu resort oraz sztywne zapisy prawa zamówień publicznych.

Nie sposób szczegółowo opisać każde z wyzwań z osobna i jednocześnie wskazać skomplikowaną sieć ich wzajemnych powiązań, a także implikowanych przez nie skutków. Dlatego też na przykładzie Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie omówione zostaną trzy kategorie wyzwań rewaloryzacyjnych wraz z odpowiadającymi im modelami postępowania konserwatorskiego, realizowanego w ogrodzie wilanowskim od 2015 roku.

Model postępowania konserwatorskiego a osiągnięcie głównych założeń rewaloryzacyjnych

Na szczycie piramidy wyzwań rewaloryzacyjnych każdego ogrodu historycznego znajdują się kwestie metodyczne. Z jednej strony stanowią one pochodną wyzwań kluczowych, jak chociażby wyzwania administracyjne i środowiskowe. Z drugiej zaś parametryzują właściwy dla danego obiektu model postępowania pozwalający na precyzyjne określenie kierunku oraz czasu osiągnięcia wyjściowej¹⁰ fazy jego rewaloryzacji. Współczesnym wyzwaniem dla każdego podmiotu administrującego historycznym ogrodem lub parkiem jest identyfikacja oraz szalenie trudna¹¹, obiektywna ocena dotychczas realizowanego modelu rewaloryzacyjnego. Kolejnym krokiem jest modyfikacja dotychczasowego lub dobór nowego modelu postępowania, zdolnego elastycznie reagować na zmienne uwarunkowania ekonomiczne oraz administracyjne (w tym kadrowe) podmiotu, leżące u podstaw piramidy wyzwań rewaloryzacyjnych.

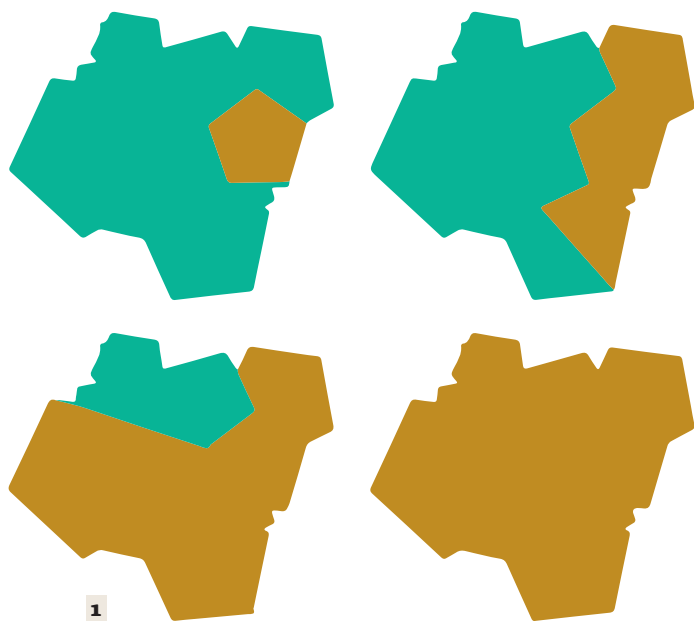
Ogród wilanowski przeżywał w swojej powojennej historii trzy okresy wzmożonych prac rewaloryzacyjnych. Pierwszy z nich rozpoczął się wkrótce po zakończeniu wojny i realizowany był do 1966 roku¹² pod kierunkiem prof. Gerarda Ciołka, który projekt rekonstrukcji ogrodu opracował już w roku 1942. Głównym założeniem projektowym było wówczas przywrócenie w otoczeniu pałacu jego oprawy w postaci ogrodów regularnych, utraconych w wyniku XIX-wiecznej rearanżacji rezydencji. Historyczna i artystyczna ranga zabytku, a także jego wartość symboliczna pozwalająca stymulować morale społeczne

The model of conservation proceedings and the achievement of the main restoration assumptions

At the top of the pyramid of the restoration challenges of each historical garden there are methodological issues. On the one hand, they are derived from key challenges, such as administrative and environmental challenges. On the other hand, they parametrize a model of conduct appropriate for a given facility, which allows for precise determination of the direction and time of achieving the initial¹⁰ phase of its restoration. A contemporary challenge for any entity administering a historical garden or park is the identification and the extremely difficult¹¹, objective evaluation of the hitherto implemented restoration model. The next step is the modification of the existing or selection of a new model of conduct, capable of reacting flexibly to changing economic and administrative conditions (including personnel) of the subject, which underlie the pyramid of restoration challenges.

In its post-war history, the Wilanów garden experienced three periods of intensive restoration works. The first of these began shortly after the end of the war and was implemented until 1966¹² under the direction of Professor Gerard Ciołek, who developed a project to reconstruct the garden as early as 1942. The main design assumption at that time was to restore the palace's surroundings in the form of regular gardens lost as a result of the 19th-century rearrangement of the residence. The historical and artistic rank of the monument, as well as its symbolic value allowing to stimulate social morale at a level appropriate for the contemporary political system, meant that the scale of financial resources allocated to the implementation of the project assumptions proposed by prof. Gerard Ciołek was huge. This allowed the work to be carried out almost continuously for just over two decades. The stages of activities carried out at that time coincided with the borders of the stylistic and spatial units of the Wilanów gardens, and was initiated in the very centre of the former royal residence. The model adopted then can thus be identified as a modular continuous model¹³ (fig. 1).

This is one of the most desirable models for the

na odpowiednim dla ówczesnego ustroju poziomie sprawiły, że skala środków finansowych przeznaczonych na realizację założeń projektowych prof. Gerarda Ciołka była ogromna. Pozwoliło to na niemal ciągłą realizację prac przez nieco ponad dwie dekady. Etapowanie prowadzonych ówczesnie działań pokrywało się z granicami jednostek stylistyczno-przestrzennych ogrodów wilanowskich, a zapoczątkowane było w ścisłym centrum dawnej rezydencji królewskiej. Przyjęty wówczas model można tym samym identyfikować jako modułowy ciągły¹³ (il. 1).

W rewaloryzacji wielkoobszarowych założeń parkowych i ogrodowych jest to jeden z bardziej pożądanych modeli. Zakłada on realizację kolejnych etapów rewaloryzacji zgodnie ze strefowaniem kompozycji założenia ogrodowego, tzn. w pierwszej kolejności rewaloryzowane jest bezpośrednie sąsiedztwo pałacu, a następnie modułowo każda kolejna część stylowa ogrodu lub składowa tej części¹⁴.

By jednak ów model przyniósł oczekiwane rezultaty, powinny być spełnione następujące warunki:

- opracowanie dokumentacji projektowej wraz z wytycznymi pielęgnacyjnymi dla całości obiektu,
- zapewnienie ciągłości nadzoru wykonawczego,
- angażowanie stosunkowo wąskiej grupy specjalistów konkretnych branż przy każdym kolejnym etapie inwestycji (ciągłość poziomu technologicznego i stała jakość wykonywanych prac),
- zapewnienie stałego poziomu finansowania przedsięwzięcia (wraz ze stabilnymi procedurami wydatkowania),

restoration of large parks and gardens. It assumes the implementation of subsequent stages of restoration in accordance with the zoning of the garden layout composition, i.e. first the immediate vicinity of the palace is restored, and then each subsequent stylish part of the garden or a component of this part is restored in a modular way¹⁴.

However, for this model to deliver the expected results, the following conditions must be met:

- project documentation along with maintenance guidelines developed for the entire facility,
- continuity of executive supervision,
- a relatively narrow group of specialists from specific industries involved in each successive stage of the investment (continuity of the technological level and constant quality of work),
- constant level of financing of the project (together with stable procedures for disbursement),
- stable amount of staff expenditure to ensure ongoing care of the garden (growing proportionally to the areas of maintenance increased during restoration).

Professor Gerard Ciołek and his team of co-workers had a very comfortable situation in which all the conditions listed for a given model were conducive to him. This made it possible to forecast the achievement of the initial threshold¹⁵ for the restoration of the Wilanów garden for 1965¹⁶.

The beginning of the 1960s, however, brought a change far beyond the design and guidelines of Professor Ciołek. The visit to Wilanów of the future First Secretary of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union, Leonid Brezhnev, which took place in 1962, was preceded by extensive modernization works in the park.

1. Schematyczne wyobrażenie modelu rewaloryzacji typu modułowego ciągłego. Model rewaloryzacji identyfikowany jako wdrażany w przestrzeni rezydencji wilanowskiej w latach 1944-1966, reprodukt. z: Ł. Przybylak, *Strategia rewaloryzacji parków i ogrodów wilanowskich – modele rewaloryzacji / Założenia do masterplanu Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie*, materiał niepublikowany, Warszawa 2015

1. Schematic representation of the restoration model of the continuous modular type. Restoration model identified as implemented in the space of the Wilanów residence in the years 1944-1966, reproduced from: Ł. Przybylak, *Strategia rewaloryzacji parków i ogrodów wilanowskich – modele rewaloryzacji / Założenia do masterplanu Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie*, unpublished material, Warszawa 2015

- utrzymanie stabilnej wysokości nakładów osobowych dla zapewnienia bieżącej pielęgnacji ogrodu (przyrastająca proporcjonalnie do zwiększanych w toku rewaloryzacji obszarów pielęgnacji).

Profesor Gerard Ciołek wraz z zespołem współpracowników miał wielce komfortową sytuację, w której sprzyjały mu wszystkie wymienione dla danego modelu uwarunkowania. Pozwoliły one na ówczesne prognozowanie osiągnięcia wyjściowego prognozy¹⁵ rewaloryzacji ogrodu wilanowskiego na rok 1965¹⁶.

Początek lat 60. XX wieku przyniósł jednak zmianę wybiegającą daleko poza projekt i wytyczne prof. Ciołka. Mająca miejsce w 1962 roku wizyta w Wilanowie przyszłego I sekretarza KC KPZR Leonida Breżniewa poprzedzona została szeroko zakrojonymi pracami modernizacyjnymi na terenie parku. Poddane pieczołowitej renowacji nawierzchnie parkowych dróg, wykonane z mieszanki gruzu, miału ceglanego i żwiru¹⁷, zostały wylane asfaltem ujętym w betonowe obrzeża. Ta wynikająca z potrzeby chwili modernizacja, służąca w zamyśle ówczesnych decydentów poprawie komfortu poruszania się po parku, zapoczątkowała wieloletnie pasmo niefortunnych dla rezydencji wilanowskiej decyzji i realizacji, rzutujących bezpośrednio na współczesny stan utrzymania ogrodu oraz koszty jego rewaloryzacji. Odrzucenie przez ówczesną sekcję kierowniczą i dyrekcję założeń projektowych prof. Gerarda Ciołka oraz zmiany administracyjne¹⁸ podmiotu zarządzającego obiektem przyczyniły się do lawinowego wręcz przyrostu nawarstwień zacierających historyczne wartości kompozycyjne wilanowskich parków pałacowych (przede wszystkim parków krajobrazowych południowego i północnego oraz parku Morysin).

W związku z powyższym koniec lat 60. XX wieku można określić jako początek trwającego ponad 40 lat regresu rewaloryzacyjnego założenia pałacowo-parkowego w Wilanowie. Do 2009 roku z działań mających na celu utrzymanie bądź uwypuklenie historycznych wartości przestrzennych ogrodu wilanowskiego, oprócz bieżącej pielęgnacji (w tym formowania żywopłotów, szpalerów alejowych i szpalerów boskietu centralnego), podejmowane były jedynie prace z zakresu konserwacji i renowacji linii brzegowej cieków i zbiorników wodnych znajdujących się w granicach muzeum.

The painstakingly renovated surfaces of park roads, made of a mixture of rubble, brick dust and gravel¹⁷, were poured out with asphalt enclosed in concrete edges. This time-sensitive modernization, intended by the decision-makers to improve the comfort of moving around the park, initiated a series of unfortunate decisions for the Wilanów residence, which directly affected the current state of maintenance of the garden and the costs of its restoration. The rejection of Professor Gerard Ciołek's project assumptions by the then administration and management, as well as administrative changes¹⁸ of the entity managing the facility, contributed to an exponential increase in the number of layers blurring the historical composition values of Wilanów Palace parks (especially landscape parks in the south and north, and the Morysin Park).

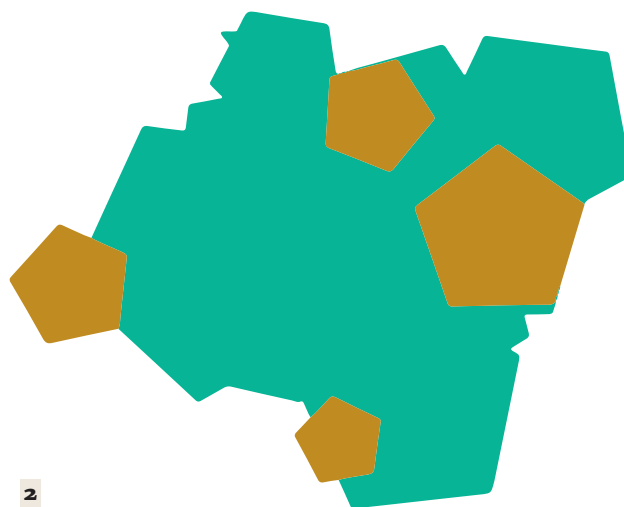
Therefore, the end of the 1960s can be described as the beginning of the 40-years-long restoration regression of the palace-park complex in Wilanów. Until 2009, the activities aimed at maintaining or highlighting the historical spatial values of the Wilanów garden, apart from current maintenance (including the formation of hedgerows, avenue rows and central bosquet rows), included only works on the conservation and renovation of the bankline of watercourses and reservoirs within the boundaries of the museum.

The second period of intensive restoration of the Wilanów palace and park was in the years 2009-2012. The process was carried out on the basis of project documentation¹⁹ and thanks to external financing included the palace foreground (including the garden at the so-called Szcenicówka), the northern garden at the palace, the baroque garden salon at the upper terrace, the southern garden at the palace, the southern landscape park and the southern, lower part of the northern landscape park. The implementation of the then project assumptions brought the highest quality value in terms of replacement of park road surfaces²⁰ and reconstruction of the shape and proportions of the Baroque garden ground floor quarters on the upper terrace. The precise determination of investment limits in the areas of a few stylistic-spatial units of gardens and undertaking partial actions of lower priority within the remaining areas of the Wilanów garden allow to define the then model of restoration as selective²¹ (fig. 2).

Drugi okres wzmożonej rewaloryzacji wilanowskiego założenia pałacowo-parkowego przypadł na lata 2009-2012. Proces prowadzony na podstawie dokumentacji projektowej¹⁹ oraz dzięki zewnętrznemu finansowaniu obejmował pałacowe przedpole (w tym ogród przy tzw. Szenicówce), ogród północny przy pałacu, barokowy salon ogrodowy na tarasie górnym, ogród południowy przy pałacu, południowy park krajobrazowy oraz południową, dolną część północnego parku krajobrazowego. Realizacja ówczesnych założeń projektowych wniosła największą wartość jakościową w zakresie wymiany nawierzchni dróg parkowych²⁰ oraz odtworzenia kształtu i proporcji kwater parterów ogrodowych ogrodu barokowego na tarasie górnym. Precyzyjne określenie granic inwestycji zamykających się w obszarach kilku jednostek stylistyczno-przestrzennych ogrodów oraz podjęcie działań częstkowych o niższym priorytecie w obrębie pozostałych obszarów ogrodu wilanowskiego pozwalają na określenie ówczesnego modelu rewaloryzacji jako selektywnego²¹ (il. 2).

Model ten identyfikowany jest na terenie wielu rozległych założeń, których obszar umożliwia wyodrębnienie sektorów inwestycyjnych zgodnych z przyrastającymi na przestrzeni lat odmiennymi stylowo formami kompozycji przestrzennej. Rozpoznawany jest on także wśród obiektów, dla których dokumentacja rewaloryzacyjna opracowywana była wybiórczo, tj. bez uwzględnienia kontekstu przestrzenno-kompozycyjnego i krajobrazowego całego ogrodu. Pomiędzy obszarami rezydencji wilanowskiej poddanymi w latach 2009-2012 całościowym lub częściowym pracom rewaloryzacyjnym pozostawiono rozległe tereny, na których realizowane były działania wyłącznie z zakresu bieżącej pielęgnacji.

Selektywny model realizacji prac konserwatorskich ogrodu czy parku jest jednak ryzykowny dla spójności ostatecznego rezultatu prowadzonych działań. Przyjęty świadomie, może prowadzić do realizacji procesów inwestycyjnych, których zasadność (w ujęciu technologicznym i metodycznym) może zostać w niedalekiej przyszłości negatywnie zweryfikowana. W efekcie może to doprowadzić do konieczności korekty rezultatów prac zrealizowanych w ramach zamkniętego już przedsięwzięcia rewaloryzacyjnego obejmującego daną część parku. Model rewaloryzacji tego typu jest naznaczony wysokim

2

This model is identified in the area of many extensive establishments, the area of which enables the separation of investment sectors in accordance with the forms of spatial composition that have been growing over the years and are stylistically different. It is also recognized among objects for which restoration documentation was prepared selectively, i.e. without taking into account the spatial, compositional and landscape context of the entire garden. Between the areas of the Wilanów residence subject to total or partial restoration works in the years 2009-2012, extensive areas were left, where only current maintenance activities were carried out.

However, a selective model for the implementation of conservation works in a garden or park is risky for the consistency of the final result of the activities. Adopted consciously, it may lead to the implementation of investment processes whose legitimacy (in technological and methodological terms) may be negatively verified in the near future. As a result, it may lead to the need to adjust the results of works carried out within the framework of an already

2. Schematyczne wyobrażenie modelu rewaloryzacji typu selektywnego. Model rewaloryzacji identyfikowany jako wdrażany w przestrzeni rezydencji wilanowskiej w latach 2009-2012, reprodukcja z: Ł. Przybylak, *Strategia rewaloryzacji parków i ogrodów wilanowskich – modele rewaloryzacji / Założenia do masterplanu Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie*, materiał niepublikowany, Warszawa 2015

2. Schematic representation of the restoration model of the selective type. Restoration model identified as implemented in the space of the Wilanów residence in the years 2009-2012, reproduced from: Ł. Przybylak, *Strategia rewaloryzacji parków i ogrodów wilanowskich – modele rewaloryzacji / Założenia do masterplanu Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie*, unpublished material, Warszawa 2015

ryzykiem niepowodzenia, wynikającego z możliwości ujmowania granic inwestycji na obszarze niezbieźnym z granicami danej jednostki stylistyczno-przestrzennej ogrodu. Wszelkie działania projektowe na terenie założeń ogrodowych (bez względu na styl, wedle którego zostały ukształtowane) wymagają także projektowania oraz realizacji drobniejszych czynności w ich bezpośrednim otoczeniu.

Biorąc dodatkowo pod uwagę specyfikę procedur zamówień publicznych funkcjonujących w całkowitym oderwaniu od biologicznej dynamiki ogrodów i parków, omawiany model naznaczony jest innym jeszcze ryzykiem. Jest to potencjalna realizacja kolejnych etapów rewaloryzacji na różnym poziomie jakości oraz, co gorsza, według wspomnianej już częściowej dokumentacji projektowej. W przypadku instytucji publicznych za wadę należy także uznać towarzyszącą danemu modelowi stagnację liczebności kadry zajmującej się bieżącym utrzymywaniem obiektu. Mało realny jest bowiem proporcjonalny do inwestycji przyrost zespołu osób zaangażowanych w jego codzienną pielęgnację. Wynika to także z niedoskonałości instrumentów finansowych wspierających niejednokrotnie przedsięwzięcia rewaloryzacyjne ogrodów i parków historycznych. Instrumenty te nie uwzględniają bowiem chociażby stałego zwiększania budżetu podmiotu, dzięki któremu możliwe byłoby na przykład zaangażowanie zewnętrznych kontrahentów, którzy objęliby opieką dany ogród lub jego zrewaloryzowany fragment.

Dokonując retrospektywnego rozpoznania i obiektywnej oceny trybu prowadzenia rewaloryzacji ogrodu wilanowskiego, opracowano w 2015 roku szkic modelu postępowania odpowiadającego zarówno najpilniejszym potrzebom obiektu, jak i możliwościom kadrowo-finansowym.

Model satelitowy²² przeznaczony jest przede wszystkim dla kompozycji stylu swobodnego (zbudowanych na bazie kompozycji przestrzennej typu satelitowego²³ i powiązań widokowo-przestrzennych o charakterze łańcuchowym), jak również dla założeń o patchworkowej strukturze stylistycznej. Zakłada on rozproszone działania rewaloryzacyjne danego założenia parkowego definiowane w opracowanej uprzednio dokumentacji konserwatorskiej (il. 3).

Za ośrodki rozpoczęcia działań rewaloryzacyjnych uznaje się w tym modelu miejsca akcentowane

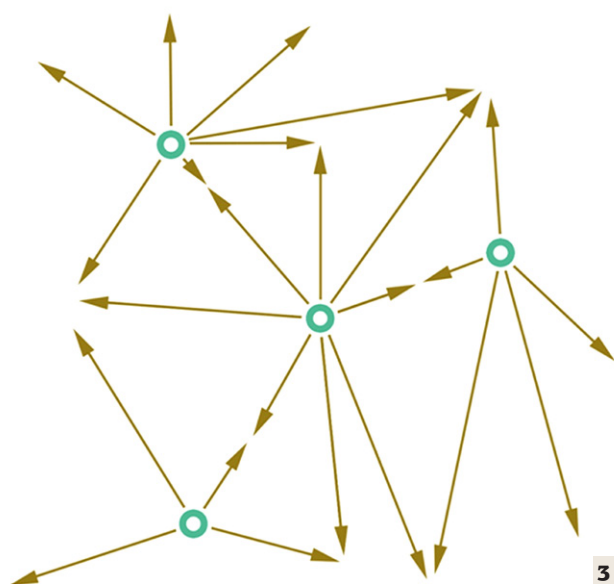
closed restoration project covering a given part of the park. The restoration model of this type is marked by a high risk of failure resulting from the possibility of recognising the boundaries of investment in an area not in line with the borders of a given stylistic and spatial unit of the garden. All design activities in the area of garden complexes (regardless of the style according to which they were shaped) also require the design and implementation of minor activities in their immediate vicinity.

Taking into account the specificity of public procurement procedures operating in complete isolation from the biological dynamics of gardens and parks, the model in question is marked by a different risk. It is the potential implementation of subsequent stages of restoration at different levels of quality and, what is worse, according to the already mentioned partial project documentation. In the case of public institutions, a disadvantage should also be the stagnation in the number of staff dealing with the current maintenance of the facility, which accompanies a given model. The increase in the team of people involved in its daily care proportional to the investment is not very likely. It also results from the imperfection of financial instruments which often support restoration undertakings of gardens and historical parks. These instruments do not include, for example, a permanent increase in the budget of an entity, which would, for example, make it possible to involve external contractors who would take care of a given garden or a renovated part of it.

While retrospectively recognizing and objectively evaluating the Wilanów garden restoration mode, in 2015 a draft of a model of conduct was developed that would correspond to the most urgent needs of the facility as well as to its human and financial capabilities.

The satellite model²² is designed primarily for free style compositions (built on the basis of satellite type²³ spatial compositions and chain-type visual-spatial links), as well as for establishments with a patchwork stylistic structure. It assumes dispersed restoration activities of a given park complex defined in the previously developed conservation documentation (fig. 3).

In this model, places emphasized by the presence of permanent elements of historical small architecture, decorative elements or larger cubic capacity,

obecnością stałych elementów historycznej małej architektury, elementów dekoracyjnych czy większych kubatur, jak pawilony ogrodowe lub mosty. Ośrodkami rozpoczęcia działań mogą być także charakterystyczne elementy topografii parku, jak na przykład pagórki widokowe, relikty ogrodzeń typu Aha, pozostałości po dawnych wgłębniach. Punktem inicjującym prace może być również charakterystyczna grupa drzew historycznych lub soliter.

W satelitowym modelu postępowania rewitalizacyjnego możliwe jest wspomniane rozpoczęcie realizacji założeń projektowych w kilku miejscach równolegle. Istotne jest jednak działanie w myśl przyjętej strategii rewitalizacyjnej obejmującej cały obszar danego założenia ogrodowego oraz jego otoczenia i powiązań z krajobrazem. Jest bowiem ważne, by rezultaty prowadzonych równolegle lub niezależnie częściowych działań nie wykluczały się wzajemnie. W modelu tym, posuwając się promieniście od miejsca rozpoczęcia prac, możliwa jest realizacja zadań z różnym ich natężeniem, co także jest atutem danego rozwiązania. Przykładowo, w granicach jednego obszaru można dbać wyłącznie o regularne koszenie trawy i usuwanie samosiewów drzew, a w innym na terenie tego samego ogrodu prowadzić prace z zakresu pielęgnacji drzewostanu czy rekonstrukcji form parkowej struktury roślinnej (nasadzenia uzupełniające drzew, krzewów, bylin, roślin sezonowych na rabatach, klombach i kwietnikach).

Model przewiduje sukcesywne zwiększanie zasięgu działań rewitalizacyjnych o natężeniu

such as garden pavilions or bridges, are considered to be centres for the commencement of restoration activities. The centres of activity can also be characteristic elements of the park topography, such as hills, relics of ha-ha boundaries, remnants of former bowling greens. The starting point for the work can also be a characteristic group of historical trees or a solitary.

In the satellite model of the restoration procedure it is possible to start the implementation of the project in several parallel locations. However, it is important to act in accordance with the adopted restoration strategy covering the entire area of a given garden arrangement and its surroundings and links with the landscape. It is important that the results of parallel or independent partial actions are not mutually exclusive. In this model, moving radially from the starting point, it is possible to carry out tasks with different intensity, which is also an advantage of the solution. For example, within one area you can take care of regular grass mowing and removal of self-seeding trees, while in another area of the same garden you can carry out work in the field of tree stand maintenance or reconstruction of forms of park plant structure (replenishing trees, shrubs, perennials, seasonal plants on beds and flowerbeds).

The model envisages a gradual increase in the range of restoration activities of an intensity corresponding to the current administrative and financial capabilities. In its specificity, it allows to maintain fragments of the park establishment located between the centres of currently conducted restoration works without extensive current maintenance of these areas. This type of solution facilitates a precise estimation of restoration costs, adjusted to the basic budget allocated by the managing entity for maintenance

3. Schematyczne wyobrażenie modelu rewitalizacji typu satelitowego. Model rewitalizacji typowany jako właściwy dla ogrodów Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie i wdrażany od 2015 r., reprod. z: Ł. Przybylak, *Strategia rewitalizacji parków i ogrodów wilanowskich – modele rewitalizacji / Założenia do masterplanu Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie*, materiał niepublikowany, Warszawa 2015

3. Schematic representation of the restoration model of the satellite type. Restoration model considered an appropriate model for the gardens of the Museum of King Jan III's Palace in Wilanów and implemented from 2015, reproduced from: Ł. Przybylak, *Strategia rewitalizacji parków i ogrodów wilanowskich – modele rewitalizacji / Założenia do masterplanu Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie*, unpublished material, Warszawa 2015

odpowiadającym aktualnym możliwościom administracyjnym i finansowym. W swojej specyfice dopuszcza on utrzymywanie fragmentów założenia parkowego zlokalizowanych pomiędzy ośrodkami aktualnie prowadzonych prac rewaloryzacyjnych bez szeroko zakrojonej bieżącej pielęgnacji tych obszarów. Tęgo typu rozwiązanie sprzyja precyzyjnemu szacowaniu kosztów rewaloryzacji, dopasowywanych do podstawowego budżetu przeznaczanego przez podmiot zarządzający na cele pielęgnacyjne (pozwala także na selektywne ubieganie się o środki finansowe wspierające proces rewaloryzacji, tzn. występowanie o dofinansowanie rewaloryzacji danego fragmentu parku według programu merytorycznego określonego w posiadanej dokumentacji projektowej).

Przyjęte przez Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie rozwiązanie stanowi uniwersalny model postępowania, gotowy do adaptacji przez inne instytucje o podobnym profilu oraz zasobie ogrodowym. Zalety satelitowego modelu rewaloryzacji to:

- możliwość etapowania prac rewaloryzacyjnych,
- możliwość bieżącej waloryzacji potrzeb rewaloryzacyjnych,
- możliwość realizacji choćby drobnych przedsięwzięć w ramach posiadanego przez podmiot budżetu,
- elastyczność w zakresie zmiany natężenia prac realizowanych w obrębie danego obszaru startowego – przekłada się to także na możliwość dzielenia środków finansowych przeznaczonych na rewaloryzację, ich dynamicznego transferowania na obszar, który może nagle wymagać większych nakładów finansowych,
- niezbyt inwazyjne oddziaływanie na równowagę ekosystemu danego założenia ogrodowego – prace prowadzone w różnych częściach ogrodu z jednoczesnym rozłożeniem procesu w czasie nie wpływają negatywnie na życie parkowej fauny, jak również umożliwiają stopniową adaptację fauny i flory do nowych uwarunkowań,
- pozytywne oddziaływanie na publiczność – ogród będący w trakcie rewaloryzacji zgodnej z założeniami modelu stymuluje publiczność, wywołując u niej odczucia o różnym nasileniu. Te z kolei mogą sprawić, że odbiór wrażeniowy²⁴ danego założenia ogrodowego będzie u większości osób pozytywny. Powstała wówczas u odbiorcy krzywa

purposes (it also allows for selective application for financial resources supporting the restoration process, i.e. application for co-financing of restoration of a given fragment of the park according to the substantive programme specified in the project documentation).

The solution adopted by the Museum of King Jan III's Palace in Wilanów is a universal model, ready to be adapted by other institutions of similar profile and garden resources. The advantages of a satellite restoration model include:

- the possibility of staging restoration works,
- the possibility of ongoing valorisation of restoration needs,
- the possibility of implementing at least small projects within the budget available to the entity,
- flexibility in terms of changing the intensity of work carried out within a given starting area – this also translates into the possibility of dividing financial resources allocated for restoration, their dynamic transfer to an area that may suddenly require more financial outlays,
- non-invasive impact on the balance of the ecosystem of a given garden complex – works carried out in various parts of the garden, with the simultaneous distribution of the process over time, do not negatively affect the life of the park fauna, and also enable gradual adaptation of fauna and flora to new conditions,
- positive impact on the audience – the garden being renovated in accordance with the assumptions of the model stimulates the audience, evoking feelings of varying intensity. This, in turn, can result in a positive reception²⁴ of a given garden establishment of most people. The impression curve created at the time can be compared to that of a visit to a free composition park, whose attractiveness is measured in the same way as for the visual attractiveness of a natural landscape²⁵. The sensory variability associated with, for example, large and bright park interiors contrasting with shady groups of trees planted with dense shrubs is similar to what occurs when contrasting the renovated area with an area during or before restoration. This makes it possible to minimize the negative perception of a garden with a heterogeneous structure in terms of investment of the whole area.

wrażeń może być porównana do tej, jaka towarzyszy zwiedzaniu parku o kompozycji swobodnej, którego atrakcyjność mierzona jest w sposób tożsamy dla atrakcyjności wizualnej krajobrazu naturalnego²⁵. Zmienność wrażeniowa towarzysząca na przykład rozległym i jasnym wnętrzem parkowym kontrastowanym z cienistymi grupami drzew podsadzonych gęstymi skupinami krzewów jest podobna do tej, jaka powstaje w przypadku kontrastowania obszaru zrewaloryzowanego z obszarem w trakcie lub przed rewaloryzacją. Sprawia to, że prowadzony proces rewaloryzacji w modelu satelitowym pozwala zminimalizować negatywny odbiór ogrodu o niejednorodnej pod względem doinwestowania całości terenu strukturze.

W 2015 roku rozpoczęto w Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie pilotażowe wdrażanie satelitowego modelu rewaloryzacji. Wykorzystano do tego celu prace konserwatorskie prowadzone wokół budynku zabytkowej pompowni. Pochodząca z połowy XIX wieku pompownia projektu Henryka Marconiego stanowiła w myśl przyjętego modelu ośrodek inicjujący prace rewaloryzacyjne rozwijane na terenie muzeum. W rezultacie przeprowadzona została korekta drzewostanu rosnącego wokół budowli, dzięki czemu odtworzone zostały granice historycznego, niewielkiego wnętrza parkowego. Przywrócono także historyczny widok na północną ścianę zabytkowego budynku od strony północnej i północno-zachodniej. Odtworzono szatę roślinną w bezpośrednim otoczeniu pompowni, włączając w to także aranżację klombów²⁶ z epoki. Renowacji poddany został również układ drogowy powiązany bezpośrednio z budynkiem (il. 4).

Od 2015 roku na terenie muzeum można śledzić konsekwentną realizację przyjętego modelu, prowadzoną równolegle w kilkunastu lokalizacjach. Zweryfikowaną doświadczeniem zaletą modelu jest zagwarantowanie zabytkowemu ogrodu stałego progresu rewaloryzacyjnego. Miarą wartości przyjętego dla ogrodu wilanowskiego satelitowego modelu rewaloryzacji i jego przewagi nad wcześniejszym sposobem postępowania jest jego uniwersalność i niezależność od zmiennego natężenia wyzwań rewaloryzacyjnych. Model zarządzania ogrodem historycznym, który uwzględnia²⁷ i plastycznie reaguje na zmieniające się uwarunkowania środowiskowe,

In 2015, the pilot implementation of a satellite model of restoration began at the Museum of King Jan III's Palace in Wilanów. The conservation works carried out around the building of the historic pumping station were used for this purpose. The pumping station from the mid-19th century, designed by Henryk Marconi, was, according to the adopted model, the centre initiating restoration works developed in the museum. As a result, the trees growing around the building were corrected, thus restoring the boundaries of the historical, small park interior. The historical view of the north wall of the historic building from the north and north-west has also been restored. The plant cover was restored in the immediate vicinity of the pumping station, including the arrangement of the flower beds²⁶ from the era. The road system directly connected with the building was also renovated (fig. 4).

Since 2015, the consistent implementation of the adopted model can be seen at the museum, carried out simultaneously in a dozen or so locations. The model's advantage, verified by experience, is that it guarantees a constant restoration progress to the historic garden. The measure of the value of the satellite model of restoration adopted for the Wilanów garden and its advantage over the previous way of proceeding is its universality and independence from the variable intensity of restoration challenges. A historical garden management model that takes into account²⁷ and reacts to the changing environmental, administrative, economic and legislative conditions is the most likely to be effective²⁸. In the context of the restoration of the historical garden establishment, the effectiveness of the actions taken should be considered as ensuring the continuity of the process of conservation and maintenance activities. Successfully implemented in the Wilanów garden, this model may become a model for other garden arrangements, especially those with a similarly complex composition structure, as well as similar sources of financing.

4. Klomb kwiatowy jako akcent centralnej części rewaloryzowanego wnętrza parkowego przy budynku dawnej pompowni w Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie. Fot. Ł. Przybylak, 2017

4. A flower bed as an accent of the central part of the renovated park interior near the building of the former pumping station in the Museum of King Jan III's Palace in Wilanów. Photo by Ł. Przybylak, 2017

4

administracyjne, ekonomiczne i legislacyjne niesie największe prawdopodobieństwo bycia skutecznym²⁸. W kontekście rewaloryzacji historycznego założenia ogrodowego skuteczność podejmowanych działań powinna być rozpatrywana jako zapewnienie ciągłości procesu działań konserwatorskich i pielęgnacyjnych. Ten wdrażany z powodzeniem w ogrodzie wilanowskim model może stać się wzorem dla innych założeń ogrodowych, przede wszystkim tych o podobnie złożonej strukturze kompozycyjnej, jak również podobnych źródłach finansowania.

Wyzwania administracyjne w rewaloryzacji

Wyzwania administracyjne to te, które w przypadku instytucji kultury w pierwszej kolejności determinują obranie strategii rewaloryzacyjnej dla zarządzanego przez nią ogrodu. Sieć wzajemnych powiązań pomiędzy wysokością rocznego budżetu przeznaczonego na bieżącą pielęgnację i choćby drobne prace rewaloryzacyjne, poziomem wynagrodzeń pracowników sektora kultury, kryzysem na rynku pracy w branży ogrodniczej – to zaledwie niewielka część aspektów wyzwania administracyjnego. Wspomniane czynniki implikują konieczność poszukiwania rozwiązań zapewniających w wariancie minimum trwanie

Administrative challenges in restoration

Administrative challenges are those which, in the case of a cultural institution, determine first and foremost the choice of the restoration strategy for the garden it manages. The network of interconnections between the amount of the annual budget for current maintenance and even minor restoration works, the level of salaries of employees in the cultural sector, the crisis on the labour market in the horticultural sector – these are only a small part of the aspects of the administrative challenge. The above-mentioned factors imply the necessity of searching for solutions ensuring the duration of the historical garden in a non-deteriorated condition in the minimum variant, and in the maximum variant (similarly to the methods of financial budgeting) even a rolling mode of restoration progress.

The first component of the extensive administrative challenge in the form of low subjective funding of cultural institutions directly threatens the stability of implementation of restoration and maintenance assumptions of gardens and historical parks administered by entities of this type. Restoration, like current maintenance, is a never-ending process. A demanding process, as its pace and costs are often

historycznego ogrodu w stanie niepogorszonym, a w wariacie maksimum (podobnie do metod budżetowania finansów) choćby kroczący tryb progresu rewaloryzacyjnego.

Pierwsza składowa obszernego wyzwania administracyjnego w postaci niskiego finansowania podmiotowego instytucji kultury zagraża bezpośrednio stabilności realizacji założeń rewaloryzacyjnych i pielęgnacyjnych ogrodów i parków historycznych administrowanych przez podmioty tego typu. Rewaloryzacja, podobnie jak bieżąca pielęgnacja, to nigdy niekończący się proces. Proces o tyle wymagający, że jego tempo i idące za nim koszty determinowane są często przez nieprzewidywalne czynniki środowiskowe. Każde działanie administracyjne, w wyniku którego ciągłość procesu zostanie przerwana lub spowolniona, jak na przykład redukcja budżetu, redukcja dotacji podmiotowych, cięcia kadrowe, skutkuje w określonej perspektywie czasu regresem rewaloryzacyjnym ogrodu, będąc *de facto* działaniem na jego szkodę. Co ważne, koszty podniesienia zabytkowego ogrodu ze stanu przerwanej lub błędnie prowadzonej rewaloryzacji są o wiele wyższe niż koszt związany z inwestycją w obiekcie, w którym nie były dotąd prowadzone żadne tego typu działania. Ogrody Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie do dzisiaj borykają się z przerastającymi możliwościami bieżącego finansowania rezultatami pielęgnacji obiektu w latach 60.-80. XX wieku. Muzeum zмага się także z koniecznością korekty niedoskonałości technologicznych zaistniałych w rozwiązaniach rewaloryzacyjnych z lat 2009-2012.

W sytuacji niskiego finansowania podmiotowego pomocne w zapewnieniu wspomnianego kroczącego progresu rewaloryzacyjnego stały się realizowane przez podmioty zewnętrzne nasadzenia kompensacyjne drzew i krzewów. Opracowywane przez muzeum²⁹ od 2015 roku koncepcje i projekty budowlane rewaloryzacji kolejnych części ogrodu umożliwiły precyzyjne określenie potrzeb w zakresie ilościowym i gatunkowym dla nasadzeń drzew i krzewów. Dane te stanowiły punkt wyjścia do rozmów z urzędem konserwatorskim oraz podmiotami chcącymi zrealizować na terenie muzeum nałożony na nie prawny obowiązek wynikający z prowadzonych przez nie inwestycji budowlanych. Dzięki współpracy Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie z Muzeum

determinowanej przez nieprzewidywalne czynniki środowiskowe. Każde działanie administracyjne, w wyniku którego ciągłość procesu zostanie przerwana lub spowolniona, jak na przykład redukcja budżetu, redukcja dotacji podmiotowych, cięcia kadrowe, skutkuje w określonej perspektywie czasu regresem rewaloryzacyjnym ogrodu, będąc *de facto* działaniem na jego szkodę. Co ważne, koszty podniesienia zabytkowego ogrodu ze stanu przerwanej lub błędnie prowadzonej rewaloryzacji są o wiele wyższe niż koszt związany z inwestycją w obiekcie, w którym nie były dotąd prowadzone żadne tego typu działania. Ogrody Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie do dzisiaj borykają się z przerastającymi możliwościami bieżącego finansowania rezultatami pielęgnacji obiektu w latach 60.-80. XX wieku. Muzeum zмага się także z koniecznością korekty niedoskonałości technologicznych zaistniałych w rozwiązaniach rewaloryzacyjnych z lat 2009-2012.

In a situation of low level of financing, compensatory plantings of trees and shrubs carried out by external entities have become helpful in ensuring the aforementioned restoration progress. Since 2015, the museum²⁹ has been developing concepts and building projects for revitalizing further parts of the garden, which have made it possible to precisely determine the needs in terms of quantity and species for planting trees and shrubs. These data were the starting point for discussions with the Conservation Office and entities willing to implement the legal obligation imposed on them in the museum area as a result of their construction investments. Thanks to the cooperation between the Museum of King Jan III's Palace in Wilanów and the Museum of the Polish Army, developers operating in Warsaw, housing communities and private individuals, 309 deciduous and coniferous trees and 304 ornamental shrubs have been planted in the garden since 2015. Within the areas where planting was carried out, it was possible to fully achieve the assumed initial effects of plant cover restoration. Following the consistent implementation of the satellite model of restoration and thanks to the use of investment compensation and civic generosity, the following area was subjected to conservation measures:

- the palace foreground (by reconstructing the 18th century lime line along the moat),
- the northern garden at the northern wing of the palace (by recreating a fragment of the arch avenue

Wojska Polskiego, deweloperami działającymi na terenie Warszawy, wspólnotami mieszkaniowymi oraz osobami prywatnymi od 2015 roku w ogrodzie posadzonych zostało 309 drzew liściastych i iglastych oraz 304 sztuki krzewów ozdobnych. W granicach obszarów, w których realizowane były dane nasadzenia, możliwe stało się pełne osiągnięcie zakładanych, wyjściowych efektów rewaloryzacyjnych szaty roślinnej. Postępując konsekwentnie według satelitowego modelu rewaloryzacji oraz dzięki wykorzystaniu kompensacji inwestycyjnej i obywatelskiej ofiarności, działaniom konserwatorskim poddano teren:

- pałacowego przedpola (poprzez odtworzenie XVIII-wiecznego szpaleru lipowego wzdłuż fosy),
- ogrodu północnego przy północnym skrzydle pałacu (poprzez odtworzenie obsadzenia fragmentu bindaży oraz nasadzenia kurtynowego za Ławą Szeptów w Gaju Akademos),
- boskietów centralnych (poprzez odtworzenie szachownicowego obsadzenia „w cynek” wewnątrz kwater boskietów wraz z nasadzeniami krzewów w warstwie podszytu),
- północnego parku krajobrazowego (poprzez nasadzenia krzewów ozdobnych w granicach południowego wnętrza parkowego oraz nasadzenia kurtynowe drzew przy zachodniej granicy parku),
- południowego parku krajobrazowego (poprzez nasadzenia drzew uzupełniających w XVIII-wiecznym szpalerze przy południowej granicy boskietu centralnego, nasadzenia krzewów ozdobnych przy południowej granicy ogrodu różanego oraz na zboczach Góry Bachusa, nasadzenia kurtynowe drzew przy południowej granicy parku oraz w rejonie dawnej stajni).

Realizacja nasadzeń kompensacyjnych postrzegana jako rozwiązanie zaradcze przeciw ograniczeniom finansowym instytucji kultury niesie nie tylko wymierne oszczędności finansowe³⁰. W określonej perspektywie czasu jest także rozwiązaniem kwestii niedoborów kadrowych w zespole zajmującym się pielęgnacją posadzonych roślin. Integralnym działaniem towarzyszącym nasadzeniom kompensacyjnym jest bowiem określona w czasie pielęgnacja oraz gwarancja świadczona przez podwykonawcę podmiotu finansującego dane nasadzenie. Należy jednak podkreślić, iż zbawienne dla progresu rewaloryzacyjnego zabytkowego ogrodu lub parku nasadzenie

and curtain planting behind the Whispers Bench in the Grove of Akademos),

- central bosquets (by recreating chessboard planting of the interiors of the bosquets' quarters together with planting shrubs in the underlay layer),
- northern landscape park (by planting ornamental shrubs within the boundaries of the southern park interior and by curtain planting of trees near the western border of the park),
- the southern landscape park (by planting supplementary trees in an 18th century line at the southern border of the central bosquet, planting ornamental shrubs at the southern border of the rose garden and on the slopes of Mount Bacchus, curtain planting of trees at the southern border of the park and in the area of the former stable).

The implementation of compensatory plantings, perceived as a countermeasure against financial constraints of cultural institutions, brings not only measurable financial savings³⁰. In a certain time perspective, it is also a solution to the problem of staff shortages in the team dealing with the maintenance of planted plants. The integral action accompanying compensatory planting is the maintenance and guarantee provided by the subcontractor of the entity financing the planting, which is specified in time. It should be stressed, however, that compensatory planting, beneficial for the restoration progress of a historic garden or park, has a chance of succeeding only when the garden administration unit, the competent conservation authority and the entity implementing the legal obligation for their construction investment are closely cooperating.

The second component of the administrative challenge of the restoration of a historical garden administered by a cultural institution is the compilation of financial conditions of personnel employment with the crisis on the labour market in the horticultural sector. The latter is the result of many years of educational negligence in the field of horticulture and landscape architecture. It is also a result of social omissions, as a result of which all technical professions, including horticulture, have faced extreme marginalization caused by the emphasis on higher education. A situation in which a potential employee cannot be tempted with an attractive salary, but also in which a competent specialist of a given industry

kompensacyjne ma szansę powodzenia wyłącznie w momencie ścisłej współpracy jednostki administrującej ogrodem, właściwym organem konserwatorskim a podmiotem realizującym prawny obowiązek dla prowadzonej przez siebie inwestycji budowlanej.

Drugą składową wyzwania administracyjnego rewaloryzacji ogrodu historycznego administrowanego przez instytucję kultury jest kompilacja finansowych warunków zatrudnienia osobowego z kryzysem na rynku pracy w branży ogrodniczej. Ten drugi stanowi pokłosie wieloletnich zaniedbań edukacyjnych w zakresie ogrodnictwa oraz architektury krajobrazu. Jest to również efekt zaniechań społecznych, w wyniku których wszelkie zawody techniczne, w tym ogrodnictwo, spotkała skrajna marginalizacja wywołana naciskiem kładzionym na szkolnictwo wyższe. Sytuacja, w której nie tylko nie można skusić potencjalnego pracownika atrakcyjnym wynagrodzeniem, ale w której przede wszystkim nie można znaleźć kompetentnego specjalisty danej branży zdaje się być bez wyjścia. W obliczu tak trudnych uwarunkowań konieczne jest podjęcie w danym ogrodzie działań z zakresu parametryzacji ilości niezbędnej do wykonania pracy (zarówno bieżącej, jak i rewaloryzacyjnej), przy uwzględnieniu posiadanych przez daną instytucję zasobów kadrowych oraz wartości artystycznych danego ogrodu.

W przypadku założeń ogrodowych o złożonej stylistycznie strukturze pomocna może być świadoma redukcja liczby zabiegów pielęgnacyjnych prowadzonych w ich peryferyjnych partiach. Dotyczy to przede wszystkim założeń swobodnych, w których kontrolowane zwiększenie udziału naturalnej sukcesji może stanowić zarówno wizualnie, jak i środowiskowo wartość dodaną. Pozostawianie w wybranych miejscach opadłych z drzew liści czy redukcja koszenia trawników na rzecz ich przekształceń w malownicze łąki to podstawowe czynności pielęgnacyjne mieszczące się w granicach takiego działania. Redukcja częstotliwości wykonywania niektórych zabiegów pielęgnacyjnych może dać zespołowi ogrodników czas na realizację działań w częściach ogrodu najchętniej odwiedzanych przez turystów lub najbardziej reprezentacyjnych. Świadome sterowanie natężeniem ilości pracy w danej części ogrodu celem zyskania czasu na rzecz innych działań musi każdorazowo odbywać się z poszanowaniem historycznych wartości

cannot be found seems to be a catch-22 situation. In the face of such difficult conditions it is necessary to undertake actions in a given garden in the scope of parameterization of the amount of work which needs to be performed (both current and restoration work), taking into account the human resources and artistic values of the garden held by the institution.

In the case of garden arrangements with a stylistically complex structure, a conscious reduction in the number of maintenance measures carried out in their peripheral parts may be helpful. This applies in particular to free-style arrangements, where a controlled increase in the proportion of natural successions can provide both visual and environmental added value. Leaving leaves fallen from trees in selected places or reducing grass mowing in order to transform the grass into picturesque meadows are the basic maintenance activities within the limits of such activities. Reducing the frequency of certain maintenance measures may give the team of gardeners time to carry out activities in the parts of the garden most frequented by tourists or the most representative areas. The conscious control of the intensity of work in a given part of the garden in order to gain time for other activities must respect the historical spatial and artistic values of the garden, as well as ensure the safety of persons and property staying in its area. For this reason, it is unacceptable, for example, to minimize or periodically suspend the workload related to tree stand maintenance, as well as the current removal of self-seeding trees within the boundaries of central park interiors or in the light of the main vantage points.

The answer to human resources problems of garden sections cultivating extensive park arrangements also include actions in the field of parametrization of machinery park equipment. The choice of efficient and ergonomic equipment has a real impact on the efficiency of even a small team of gardeners. The technology of the 21st century also comes in handy. The Museum of King Jan III's Palace in Wilanów was the first in Poland and in this part of Europe (the first attempts were made in 2003) to use unmanned garden machines for current maintenance works. Mowing robots designed for the most demanding carpet lawns can save time, effort and money. For example, when the oval lawn of the Wilanów palace courtyard

przestrzennych i artystycznych ogrodu, jak również zapewnieniem bezpieczeństwa osób i mienia znajdujących się na jego terenie. Z tego też względu niedopuszczalne jest chociażby zminimalizowanie czy też okresowe zawieszanie nakładów pracy związanych z pielęgnacją drzewostanu, jak również bieżącym usuwaniem samosiewów drzew w granicach centralnych wnętrz parkowych czy w świetle głównych otwarcí widokowych.

Odpowiedzią na problemy kadrowe sekcji ogrodowych pielęgnujących rozległe założenia parkowe są także działania z zakresu parametryzacji wyposażenia parku maszynowego. Dobór wydajnego i ergonomicznego sprzętu znajduje realne przełożenie w zwiększeniu wydajności choćby niewielkiego zespołu ogrodników. Z pomocą przychodzi tu także technologia XXI wieku. Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie jako pierwsze w Polsce i w tej części Europy (pierwsze próby podjęto już w 2003 roku) wykorzystało do bieżącej pielęgnacji bezobsługowe maszyny ogrodnicze. Roboty koszące przeznaczone do pielęgnacji najbardziej wymagających trawników dywanowych potrafią przynieść oszczędność czasu, nakładów pracy, a także pieniędzy. Przykładowo, w tym samym czasie, w którym owalny gazon wilanowskiego dziedzińca pałacowego obsługuje jeden robot, trzech ogrodników, dotychczas angażowanych wraz ze sprzętem do jego pielęgnacji, może realizować inne pilne prace w dalszych częściach parku. Obecność robota koszącego pozwala zaoszczędzić także czas związany z przygotowaniem nawozów oraz ich aplikacją, jak również czas i nakłady potrzebne do wywiezienia ściniek trawy oraz ich kompostowania. Robot pozostawia bowiem po sobie mikrościnki żdzbeł traw odżywiających trawnik. Całodobowy tryb pracy robota pozwala także uwolnić reprezentacyjne trawniki w najbliższym otoczeniu pałacu od aktywności kretów (il. 5). Zaletą robota jest także możliwość jego stosowania w różnym terenie. Będzie on tak samo efektywny zarówno na wolnym od zadrzewień trawniku, jak i w granicach

is serviced by one robot, three gardeners, who were previously engaged with its maintenance, can carry out other urgent work in further parts of the park. The presence of the mowing robot also saves time in the preparation and application of fertilizers, as well as the time and effort required to transport grass clippings and their composting. The robot leaves behind micro-sized blades of grass that nourish the lawn. The 24-hour robot operation mode also frees the representative lawns in the immediate vicinity of the palace from moles (fig. 5). The advantage of the robot is also that it can be used in different terrains. It will be equally effective both on a lawn free of trees and within the boundaries of landscape glades with freely distributed clusters of trees and shrubs. Slopes and uneven terrain of up to 70 percent inclination are also becoming less and less of an obstacle for the latest generation of mowing robots.

The crisis on the labour market in landscape architecture and horticulture, which has been highlighted several times and which translates into a lack of competent specialists, is so serious that at the moment there can be no question of model remedial measures in this area. In this case, a complete reorganization of the vocational and higher education system seems necessary, balancing the theoretical and practical aspects, which are so important not only in the landscape architecture and horticulture sector. Reorganization of the education system with a simultaneous change in social attitudes towards crafts and apprenticeships would give the prospect of achieving an appropriate level of specialization in the sectors

5. Robot koszący, pielęgnujący owalny gazon na dziedzińcu głównym Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie. Fot. Ł. Przybylak, 2016

5. A mowing robot, cultivating the oval lawn in the main courtyard of the Museum of King Jan III's Palace in Wilanów. Photo by Ł. Przybylak, 2016

krajobrazowych polan o swobodnie rozmieszczonych skupinach drzew i krzewów. Coraz mniejszą przeszkodą dla robotów koszących najnowszej generacji stają się także spadki i nierówności terenu do nawet 70 procent nachylenia.

Podkreślany kilkakrotnie kryzys na rynku pracy w branży architektury krajobrazu i ogrodnictwa, przekładający się na brak kompetentnych specjalistów, jest na tyle poważny, że w chwili obecnej o modelowych działaniach zaradczych w tym zakresie nie może być mowy. Konieczna zdaje się być w tym wypadku całkowita reorganizacja systemu kształcenia zawodowego i wyższego, równoważąca tak ważny nie tylko w branży architektury krajobrazu i ogrodnictwa aspekt teoretyczny z praktycznym. Reorganizacja systemu kształcenia z równoczesną zmianą nastawienia społecznego do nauki rzemiosła i zawodu dałaby w perspektywie szansę na osiągnięcie właściwego poziomu specjalizacji w omawianych branżach, a tym samym nadzieję na właściwą pielęgnację i rewaloryzację ogrodowego dziedzictwa. W obliczu istniejącej sytuacji działaniem o charakterze doraźnym, pozwalającym na okazjonalne wypełnienie luki kadrowej, a praktykowanym w ogrodzie wilanowskim, może być angażowanie do sezonowych prac ogrodniczych osób osadzonych w zakładach karnych.

Rewaloryzacja zabytkowych założeń ogrodowo-parkowych to wyjątkowo interdyscyplinarna dziedzina i jeden z trudniejszych procesów konserwatorskich, jakie dotyczą dzieł sztuki. Wyzwania administracyjne oraz legislacyjne, jakimi obciążony jest ten proces w instytucjach kultury, czynią go – wraz z gwałtownymi czynnikami środowiskowymi – jeszcze bardziej skomplikowanym. Stawia to tym samym pod znakiem zapytania bezpieczeństwo, odpowiednią ochronę, a nawet przetrwanie danego zabytku ogrodowego.

Dualizm wyzwań środowiskowych w procesie rewaloryzacji

Wyzwania środowiskowe to, podobnie jak omówione powyżej przykłady, grupa czynników, z którymi dziedzictwo ogrodowe konfrontowane jest każdego dnia, a z każdym rokiem w coraz bardziej gwałtowny sposób. Intensyfikacja niekorzystnych dla substancji zabytkowego ogrodu wilanowskiego zjawisk

concerned, and thus hope for the proper care and restoration of the garden heritage. In the face of the existing situation, it may be possible to engage prisoners from penitentiaries in seasonal gardening activities as an ad hoc measure to occasionally fill in the staffing gap, which is practiced in the Wilanów garden.

Restoration of historic garden and park complexes is an exceptionally interdisciplinary field and one of the most difficult conservation processes related to works of art. The administrative and legislative challenges facing this process in cultural institutions make it, along with the violent environmental factors, even more complicated. This calls into question the safety, adequate protection and even the survival of a garden monument.

Duality of environmental challenges in the process of restoration

Environmental challenges include, as the examples described above, a group of factors with which garden heritage is confronted every day and every year in an increasingly violent way. Intensification of natural phenomena unfavourable for the substance of the historic Wilanów garden has been observed since at least 2010, with particular intensity in the years 2012-2017³¹. In this period alone, 110 specimens of older trees and shrubs were removed from the park due to external factors³².

The extent to which climate change is advancing (both globally and locally) means that actions to address these challenges can be divided into preventive and adaptive measures. It should be stressed, however, that the scale of changes affecting the natural environment (including historical gardens) redefines the concept of prevention. Prevention is no longer about preventing a phenomenon from occurring as a whole. It concerns the development of an efficient model of management in the field of minimizing (if it is allowed by the nature of the factor) the extent of the impact of the threat already identified within the boundaries of the garden on the other components of its composition and structure.

Extensive palace and park complexes located within the boundaries of dynamically developing urban agglomerations take on an additional role of

przyrodniczych obserwowana jest od co najmniej 2010 roku, ze szczególnym nasileniem w latach 2012-2017³¹. Tylko w tym okresie z powodu czynników zewnętrznych z terenu parku usuniętych zostało 110 egzemplarzy starszych drzew i krzewów³².

Stopień zaawansowania zmian klimatycznych (rozpatrywanych zarówno w skali globalnej, jak i lokalnej) sprawia, że działania mające na celu sprostanie owym wyzwaniom można podzielić na prewencyjne i adaptacyjne. Należy jednak każdorazowo podkreślać, iż skala zmian uderzających w środowisko naturalne (w tym w ogrody historyczne) redefiniuje pojęcie prewencji. Prewencja nie polega już na zapobieganiu wystąpienia danego zjawiska w ujęciu całościowym. Dotyczy wypracowania sprawnego modelu postępowania w zakresie minimalizacji (o ile pozwala na to charakter czynnika) zasięgu wpływu zidentyfikowanego już w granicach ogrodu zagrożenia na pozostałe składowe jego kompozycji i struktury.

Rozległe założenia pałacowo-parkowe zlokalizowane w granicach dynamicznie rozwijających się aglomeracji miejskich przyjmują dodatkową rolę swoistego rezerwuaru ekosystemowego. Daje on naturalnie występującej na danym obszarze faunie i florze możliwość przetrwania. Wywołuje to z kolei wzrost poziomu odpowiedzialności konserwatorsko-przyrodniczej, dzięki której kształtowane według reguł sztuki ogrodowej założenie musi zostać częściowo zaadaptowane do potrzeb cennych przyrodniczo roślin i zwierząt.

Wspomniane już przy okazji omawiania modelowych działań mających zaradzić wyzwaniom administracyjnym czynności stanowią grupę wspólną z próbami sprostania wyzwaniom środowiskowym. Adaptacja zabytkowego założenia ogrodowego do wymagań środowiska naturalnego musi jednak następować na drodze pełnego poszanowania udokumentowanej historycznie specyfiki kompozycyjno-strukturalnej danego obiektu. Mając to na względzie, na terenie kształtowanych na przełomie XVIII i XIX oraz całego XIX stulecia zakątków ogrodu wilanowskiego stosowane są na przykład:

- redukcja liczby koszeń trawy z utrzymywaniem naturalistycznych łąk celem zwiększenia bioróżnorodności, w tym zapewnienia ptakom miejsc lęgowych, oraz redukcji zużycia wody do bieżącej pielęgnacji terenu,

a specific ecosystem reservoir. It gives the fauna and flora, naturally occurring in the area, a chance to survive. This, in turn, results in an increase in the level of conservation and nature responsibility, thanks to which the establishment, which is shaped according to the rules of garden art, must be partly adapted to the needs of valuable plants and animals.

The activities already mentioned when discussing model actions to address administrative challenges constitute a joint group with attempts to meet environmental challenges. The adaptation of the historic garden complex to the requirements of the natural environment must, however, take place with full respect for the historically documented composition and structural specificity of the object. With this in mind, within the area of the Wilanów garden, shaped at the turn of the 19th century and throughout the 19th century, the following measures have been applied:

- reduction of the number of grass mowing with maintenance of natural meadows in order to increase biodiversity, including the provision of nesting places for birds, and reduction of water consumption for current terrain maintenance,
- leaving logs of trees torn out by the wind on the edge of the interiors of landscape parks for their natural decomposition,
- in autumn, leaving mounds of leaves for hedgehogs, as well as leaf bedding for insects and earthworms in selected places,
- feeding birds with plant seeds in the winter period,
- specific monitoring of trees with natural hollows, including leaving stumps of trees torn out by the wind,
- suspension and maintenance of nesting boxes for birds,
- securing and including in building conservation projects spaces likely to be used by birds and/or bats.

Adaptation and local prevention measures aimed at preventing negative environmental pressure on the historical garden are completely different and, unfortunately, much more costly. Water problems are one of the biggest environmental challenges facing the Museum of King Jan III's Palace in Wilanów. Studies on the consequences of hydrological anomalies show that even relatively minor changes in meteorological

- pozostawianie na skraju wnętrz parków krajobrazowych kłódzin po wykrotach drzew do ich naturalnego rozkładu,
- w okresie jesiennym pozostawianie w wybranych miejscach kopców z opadłych z drzew liści dla jeży, jak również ściółki liściowej dla owadów i dżdżownic,
- w okresie zimowym dokarmianie ptaków nasionami roślin,
- szczególny monitoring drzew posiadających naturalne dziuple, w tym pozostawianie sterczyn po wykrotach,
- zawieszanie i pielęgnacja budek lęgowych dla ptaków,
- zabezpieczanie i uwzględnianie w projektach konserwatorskich budynków wszelkich przestrzeni mogących służyć do zasiedlenia przez ptaki i/lub nietoperze.

Całkowicie odmienny i niestety o wiele bardziej kosztowny charakter mają działania z zakresu adaptacji i miejscowej prewencji, których celem jest zapobieżenie negatywnej presji środowiskowej wywieranej na historyczny ogród. Problemy wodne to jedno z największych wyzwań środowiskowych, z jakim boryka się Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie. Badania dotyczące konsekwencji anomalii hydrologicznych wykazują, że nawet stosunkowo niewielkie zmiany parametrów meteorologicznych, w szczególności temperatury i natężenia opadów atmosferycznych, mogą mieć istotny wpływ na parametry bilansu wodnego, takie jak parowanie, zasilanie wód podziemnych lub ich odpływ³³. Przeciwdziałanie wylewom Wisły, bilans wód i ich retencjonowanie, wykorzystanie ich spływu powierzchniowego i podziemnego³⁴ – wszystko to stanowiło w przypadku rezydencji wilanowskiej wyzwanie inżynieryjne od momentu wzniesienia pałacu. Ponad 300 lat później wyzwanie to jest nadal aktualne, jednak o natężeniu i obliczu niespotykanym dotąd w historii tego miejsca.

W przypadku suszy atmosferycznej (szczególnie ekstremalne dla muzeum okresy odnotowano w latach 2017-2018) podejmowanymi działaniami adaptacyjnymi są na przykład:

- podsypywanie nowo sadzonych drzew hydrożelem ogrodniczym oraz nie w pełni przekompostowanym mulczem,

parameters, in particular temperature and precipitation intensity, can have a significant impact on water balance parameters such as evaporation, groundwater supply or outflow³³. Counteracting the Vistula floods, water balance and retention, utilizing their surface and underground flow³⁴ – all this was an engineering challenge in the case of the Wilanów residence from the moment the palace was erected. More than 300 years later, the challenge is still valid, but with an intensity unprecedented in the history of this place.

6

In the case of atmospheric drought (particularly extreme periods for the museum were recorded in the years 2017-2018), adaptation activities included:

- backfilling newly planted trees with garden hydrogel and not fully composted mulch,
- design of adaptation of existing underground cubic capacity to filter and retain water for gardening purposes,

6. Worek na wodę do miejscowego podlewania drzew. Perforacje w spodniej części worka umożliwiają jednostajne i długotrwałe (kilkugodzinne) dostarczanie wody do strefy korzeniowej drzewa. Worki takie stosowane są w Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie od 2018 r. Fot. Ł. Przybylak, 2018

6. Water bag for local tree watering. Perforations in the bottom of the bag enable uniform and long-lasting (several hours) water supply to the root zone of the tree. Such bags have been used in the Museum of King Jan III's Palace in Wilanów since 2018. Photo by Ł. Przybylak, 2018

- projektowanie adaptacji istniejących podziemnych kubatur do filtrowania i retencjonowania wody do celów ogrodnich,
- stosowanie rozwiązań pomocnych w aplikowaniu wody bezpośrednio do systemu korzeniowego nowo posadzonych drzew (il. 6).

Postępująca urbanizacja Warszawy i dzielnicy Wilanów, za którą nie nadąża gospodarka wodna i urzędniczo-administracyjna odpowiedzialność właściwych organów, godzą w stabilność ekosystemu zabytkowego ogrodu wilanowskiego. Generatorem największych wyzwań środowiskowych związanych z dynamiką i jakością wód są Jezioro Powsinkowskie oraz Potok Służewiecki. Ten drugi, będąc zlewnią dla 10 procent powierzchni miasta Warszawy³⁵, stanowi główne źródło zanieczyszczeń wód powierzchniowych i gruntowych na terenie pałacowych ogrodów, w otulinie rezerwatu przyrody Morysin, a także w samym rezerwacie. Przykładowo, wyniki badań jakości wód z 2002 roku³⁶ oraz osadów dennych Jeziora Wilanowskiego wskazały trzykrotne przekroczenie norm w zakresie zawartości substancji szczególnie szkodliwych dla środowiska wodnego. Sytuacja ta, wraz z cyklicznymi, naocznie widocznymi zanieczyszczeniami wód Potoku Służewieckiego i Jeziora Wilanowskiego, jest rezultatem podjętych w 1971 roku decyzji administracyjnych. W latach 70. XX wieku Prezydium Rady Narodowej m.st. Warszawy uznało Potok Służewiecki za otwarty kolektor ścieków deszczowych, odbierając mu jednocześnie status naturalnego cieków wodnych³⁷. W rezultacie przyniosło to niekontrolowane wprowadzanie do potoku ścieków inwestycyjnych i deszczowych, z których najbardziej dokuczliwe były dotychczas ścieki pochodzące z płyty lotniska na Okęciu³⁸ oraz z inwestycji budowlanych realizowanych w linii cieków. Jest to wyzwanie środowiskowe, które wraz z odczuwalnymi na terenie ogrodu wilanowskiego skutkami inwestycji budowlanych prowadzonych w dzielnicy Wilanów (leżący depresyjny na obszarze południowego parku krajobrazowego) nie ma szans na modelowe rozwiązanie, inne aniżeli przeprowadzenie przez właściwe ku temu urzędy oraz miasto prac z zakresu regulacji i remediacji wód³⁹ oraz usprawnienie systemu zarządzania nimi.

Wyzwaniem środowiskowym będącym pochodną globalnych zmian klimatycznych jest obecność niewystępujących dotąd szkodników i patogenów. Ogród

- using solutions that help apply water directly to the root system of newly planted trees (fig. 6).

The progressing urbanization of Warsaw and the Wilanów district, not followed by water management and official and administrative responsibility of the competent authorities, undermines the stability of the ecosystem of the historic Wilanów garden. The Powsinkowskie Lake and Służewiec Stream are the generator of the biggest environmental challenges related to the dynamics and quality of water. The latter, being a catchment for 10 percent of the area of the city of Warsaw³⁵, is the main source of pollution of surface waters and groundwater in the palace gardens, in the buffer zone of the Morysin nature reserve and in the reserve itself. For example, the results of studies on water quality in 2002³⁶ and bottom sediments of the Wilanowskie Lake indicated that the standards for the content of substances particularly harmful to the water environment were exceeded three times. This situation, together with the cyclical, visually visible pollution of the waters of the Służewiec Stream and Wilanowskie Lake, is a result of administrative decisions taken in 1971. In the 1970s, the Presidium of the National Council of the Capital City of Warsaw recognized the Służewiec Stream as an open rainwater collector, at the same time depriving it of the status of a natural watercourse³⁷. This resulted in an uncontrolled introduction of investment and rainwater sewage into the stream, the most troublesome of which was the sewage from Okęcie Airport³⁸ and from construction projects carried out in the water line. This is an environmental challenge, which together with the effects of construction investments in the Wilanów district (depression funnel in the area of the southern landscape park) felt in the Wilanów garden, has no chance for a model solution other than carrying out works on water regulation and remediation³⁹ and improving the water management system by competent authorities and the city.

The environmental challenge posed by global climate change is the presence of previously absent pests and pathogens. The Wilanów garden has been attacked in recent years by the horse-chestnut leaf miner (*Cameraria ohridella*), Dutch elm disease, honey fungus⁴⁰, and in 2018 also by Asian moth (*Cydalisma perspectalis*). The greatest threat to the baroque

wilanowski zaatakowany został w ostatnich latach przez szrotówkę kasztanowcowiaczkę (*Cameraria ohridella*), grafiozę wiązu, opieńkę miodową⁴⁰, a w 2018 roku także przez ćmę azjatycką (*Cydalima perspectalis*). Największym obecnie zagrożeniem dla barokowego ogrodu przy pałacu jest, oprócz czynników klimatycznych, obecność tego ostatniego szkodnika (il. 7).

Aby sprostać temu wyzwaniu, Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie opracowało zintegrowany program oprysków odpowiadający określonej cyklowi rozwojowemu szkodnika. Program ten obejmuje użycie środków ochrony roślin zawierających bakterię *Bacillus thuringiensis*, której szczepy wytwarzają zabójcze dla gąsienic ćmy toksyny. W miejscach zidentyfikowanych ognisk występowania szkodnika, jak również wzdłuż granic muzeum rozmieszczone zostały pułapki feromonowe pozwalające dziesiątkować populację ćmy w jej dorosłej postaci.

Podsumowanie

Omówione powyżej wyzwania to nie tylko obraz tego, z czym mierzy się współczesna instytucja kultury administrująca dziedzictwem ogrodowym. To ilustracja powagi sytuacji, w której bezpieczeństwo zabytków sztuki ogrodowej jest realnie zagrożone przez wypadkową czynników społecznych, administracyjnych, legislacyjnych i środowiskowych. To także przedstawienie niedoskonałości systemowych oraz skutków wieloletniego bagatelizowania trudów konserwacji, jak również wartości dzieł sztuki ogrodowej na tle innych świadectw dorobku ludzkości. Od uniwersyteckich auli, przez wojewódzkie urzędy administracyjne, po ministerialne gabinety. Wszędzie tam konieczna jest weryfikacja dotychczasowego trybu postępowania w sprawie omówionych zagadnień, jak również wypracowanie nowych zapisów legislacyjnych odpowiadających aktualnym uwarunkowaniom.

Rządowe i unijne programy finansowania rewaloryzacji ogrodów historycznych wymagają korekty założeń programowych, które za koszty kwalifikowalne do finansowania powinny, przykładowo, uznawać nie tylko działania z zakresu kształtowania szaty roślinnej, ale także renowacji parkowych dróg, ze wskazaniem na drogi o wodoprzepuszczalnej nawierzchni sprzyjającej retencji. Programy te powinny zawierać także klauzulę, w której beneficjent zobowiąże się

garden at the palace today is, apart from climatic factors, the presence of the latter pest (fig. 7).

In order to meet this challenge, the Museum of King Jan III's Palace in Wilanów has developed an integrated spraying programme for a specific pest development cycle. That programme includes the use of plant protection products containing *Bacillus thuringiensis*, the strains of which produce toxins killing the caterpillars of the moth. Pheromone traps allowing to decimate the adult population of the moth have been placed in locations of identified pest outbreaks as well as along the borders of the museum.

Conclusion

The challenges discussed above are not only an illustration of what contemporary cultural institutions administering garden heritage are facing. This is an illustration of the seriousness of the situation in which the safety of garden art monuments is actually threatened by the resultant social, administrative, legislative and environmental factors. It is also a presentation of system imperfections and the effects of many years of underestimating the efforts of conservation, as well as the value of works of garden art against the background of other testimonies of humanity's achievements. From university halls, through regional administrative offices, to ministerial offices. Everywhere there is a need to verify the current procedure for dealing with the discussed issues, as well as to develop new legislative provisions corresponding to the current conditions.

Government and EU programmes for financing the restoration of historical gardens require the correction of programme assumptions, which should, for example, consider as eligible costs not only measures in the field of plant cover formation, but also renovation of park roads, indicating roads with a water-permeable surface conducive to retention. These programmes should also include a clause in which the beneficiary undertakes to (or is permanently assured)

7. Widok na belweder pałacu w Wilanowie znad bukszpanu (*Buxus sempervirens*) zaatakowanego przez ćmę azjatycką (*Cydalima perspectalis*). Fot. Ł. Przybylak, 2019

7. View on the belvedere of the Wilanów Palace from the boxwood (*Buxus sempervirens*) attacked by the Asian moth (*Cydalima perspectalis*). Photo by Ł. Przybylak, 2019

(lub zostanie mu to trwale zapewnione) do stabilnego finansowania bieżącej pielęgnacji rezultatów osiągniętych w wyniku finansowanego przedsięwzięcia wraz z proporcjonalnym do skali inwestycji przyrostem liczbowym kadry zajmującej się bieżącą pielęgnacją ogrodu. W obliczu nowych zagrożeń środowiskowych niezbędne jest stworzenie rządowych i europejskich programów wsparcia kryzysowego przede wszystkim dla ogrodów – pomników historii i ogrodów wpisanych na Listę światowego dziedzictwa UNESCO, dotkniętych plagami szkodników zagrażających przetrwaniu przyrodniczego kośca danej kompozycji ogrodowej.

Perspektywa poprawy sytuacji, w jakiej obecnie znajdują się zabytkowe ogrody i parki jest odległa. Dystans ten napawa niepokojem, rodzi bowiem pytanie: jakie są szanse przetrwania dziedzictwa ogrodowego w stanie niepogorszonym? Z drugiej strony daje jednak czas na podjęcie działań naprawczych, poczynając od podstaw, tj. edukacji i szerzenia dobrych praktyk z zakresu konserwacji i rewaloryzacji ogrodów historycznych, a na przyjaznym konserwacji zabytków ustawodawstwie i finansowaniu kończąc. ■

Łukasz Przybylak, mgr inż. architekt krajobrazu, kierownik Działu Ogrodowego Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie; rzecznik Europejskiej Sieci Ogrodów Historycznych. Specjalista w zakresie konserwacji i rewaloryzacji ogrodów historycznych; autor publikacji oraz licznych opracowań inwentaryzacyjnych, studialnych i projektowych zabytkowych założeń ogrodowych, m.in. w Sarnach, Kamieńcu Kłodzkim, Korytowie, Głębowicach, Komierowie, Domanicach, Podsędkowicach; koordynator merytoryczny międzynarodowych seminariów parkowych w Morawie i Sztynorcie.

stable financing of the ongoing maintenance of the results achieved as a result of the financed project with a numerical increase in the staff responsible for the current maintenance of the garden, proportional to the scale of the investment. In the face of new environmental threats, it is necessary to create governmental and European crisis support programmes, especially for gardens granted a 'monument of history' status and gardens included in the UNESCO World Heritage List, affected by pest infestations threatening the survival of the natural backbone of a given garden composition.

The prospect of improving the current situation of historic gardens and parks is remote. This distance is worrying because it raises the question: what are the chances of the garden heritage surviving in an undesirable state? On the other hand, it gives time to take remedial action, starting from the basics, i.e. education and dissemination of good practices in the field of conservation and restoration of historical gardens, and ending with legislation and funding conducive to the conservation of historical monuments. ■

Łukasz Przybylak, mgr inż. [M.Sc. in engineering], landscape architect, Head of the Garden Department of the Museum of King Jan III's Palace at Wilanów; spokesman for the European Network of Historical Gardens. Specialist in the field of conservation and restoration of historical gardens; author of publications and numerous inventory, study and design studies of historical garden arrangements, among others in Sarny, Kamieniec Kłodzki, Korytów, Głębowice, Komierowo, Domanice, Podsędkowice; substantive coordinator of international park seminars in Morawa and Sztynort.

Przypisy

- 1 Takie podejście studentów do konserwacji i rewitalizacji historycznych założen ogrodowych zaobserwował autor niniejszego tekstu w latach 2006-2011 na ówczesnym Wydziale Ogrodnictwa i Architektury Krajobrazu Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie.
- 2 Jw.
- 3 R. Stachańczyk, *Problematyka standardów w postępowaniu i dokumentacji konserwatorskiej na potrzeby rewitalizacji zabytkowych parków i ogrodów*, „Kurier Konserwatorski” 2010, nr 7, s. 43-50.
- 4 Stosowane w architekturze i urbanistyce pojęcie retrowersji zdaje się znajdować także pełnię zastosowania w architekturze krajobrazu oraz w działaniach realizacyjnych prowadzonych w granicach historycznych zespołów architektoniczno-ogrodowych. Według autora tekstu przykładem retrowersji historycznej przestrzeni ogrodowej obejmującej relikty dawnej kompozycji jest otwarty w 2019 r. Ogród Dolny przy Zamku Królewskim w Warszawie.
- 5 Jednym z przykładów marginalizacji wartości konserwatorskich w ochronie ogrodowego dziedzictwa i krajobrazu oraz kryzysu tychże może być chociażby przypadek założenia pałacowo-parkowego w Mosznej (woj. opolskie), którego proces inwestycyjny realizowany w latach 2009-2011 był przedmiotem zainteresowania i licznych interwencji autora tekstu. Ilustracją problemu wskazującą na braki elementarnej wiedzy z zakresu sztuki ogrodowej wykazywane przez ówczesnych pracowników WUOZ w Opolu było określenie rozległego, wschodniego wnętrza parkowego kształtowanego od końca XVIII w., a stanowiącego ważny kompozycyjnie element struktury przestrzennej rezydencji, jako „obszar łąki bez zadrzewienia typu parkowego co wyeliminowało konieczność ingerencji w zabytkowy drzewostan” (pismo z dnia 05.05.2010 r., DOZ-OAiK-051/177/09-ML/187/1/09). Pozwoliło to tym samym, według ówczesnej wojewódzkiej konserwator zabytków woj. opolskiego, p. Iwona Solisz, na budowę w centralnej części wnętrza parkowego i w linii cennego otwarcia widokowego z pałacu wielkopowierzchniowego pawilonu Centrum Terapii Nerwic w Mosznej Sp. z o.o. W wyniku podpartej błędnymi wnioskami konserwatorskimi decyzji utracono bezpowrotnie jedno z trzech głównych otwarć widokowych wyprowadzonych z głównego tarasu pałacu w Mosznej.
- 6 M. Gmiter, *Przewodnik po procesie inwestycyjnym w obiektach zabytkowych*, Wrocław 2018, s. 135-150.
- 7 J. Dudek-Klimiuk, *Dawne i współczesne zagrożenia zieleni zabytkowej*, „Czasopismo Techniczne” 2015, nr 5-A (5), s. 53.
- 8 D. Sikora, *Zarys historii ochrony i konserwacji zabytków sztuki ogrodowej w Polsce*, „Ochrona Zabytków” 2016, nr 1, s. 112.
- 9 D. Hennebo, *Gartendenkmalpflege – Grundlagen der Erhaltung historischer Gärten und Grünanlagen*, Stuttgart 1985, s. 39.
- 10 Za fazę wyjściową w procesie rewitalizacji ogrodu historycznego należy uznać etap osiągnięcia wszystkich podstawowych założeń projektowych i gotowość obiektu do przejścia wyłącznie w tryb bieżącej pielęgnacji osiągniętych rezultatów określonej operatem pielęgnacyjnym.
- 11 J. Sales, *Shades of green – my life as the National Trust's Head of Gardens*, London 2018, s. 58.
- 12 D. Sikora, *Zarys historii ochrony i konserwacji...*, jw., s. 113.
- 13 Ł. Przybylak, *Strategia rewitalizacji parków i ogrodów wilańskich – modele rewitalizacji / Założenia do masterplanu*

Endnotes

- 1 Such an approach among students to the conservation and restoration of historical garden establishments was observed by the author of this text in the years 2006-2011 at the then Faculty of Horticulture and Landscape Architecture of the Warsaw University of Life Sciences.
- 2 As above.
- 3 R. Stachańczyk, *Problematyka standardów w postępowaniu i dokumentacji konserwatorskiej na potrzeby rewitalizacji zabytkowych parków i ogrodów*, „Kurier Konserwatorski” 2010, No. 7, pp. 43-50.
- 4 The concept of retroversion used in architecture and urban planning seems to be also fully applicable in landscape architecture and in the implementation activities carried out within historical architectural and garden complexes. According to the author of the text, an example of the retroversion of a historical garden space including the relics of the old composition is the Lower Garden at the Royal Castle in Warsaw opened in 2019.
- 5 One of the examples of the marginalization of conservation values in the protection of garden heritage and landscape and the crisis of such values may be the case of the palace and park complex in Moszna (Opolskie Voivodship), whose investment process implemented in the years 2009-2011 was the subject of interest and numerous interventions of the author of the text. An illustration of the problem indicating the lack of elementary knowledge on the field of garden art presented by the then employees of the Regional Monuments Protection Office in Opole was the definition of an extensive, eastern park interior shaped from the end of the eighteenth century, and constituting an important element of the spatial structure of the residence, as “a meadow without park-type trees, which eliminated the need for interference in the historic tree stand” (letter of 05.05.2010, DOZ-OAiK-051/177/09-ML/187/1/09). According to the then regional monument protection officer of Opole Voivodship, Mrs. Iwona Solisz, this allowed for the construction, in the central part of the park and in the line of the valuable view opening from the palace, of a large-area pavilion of the Neurosis Therapy Centre in Moszna Sp. z o.o. As a result of the decision supported by erroneous conservation conclusions, one of the three main view openings leading from the main terrace of the palace in Moszna was irretrievably lost.
- 6 M. Gmiter, *Przewodnik po procesie inwestycyjnym w obiektach zabytkowych*, Wrocław 2018, pp. 135-150.
- 7 J. Dudek-Klimiuk, *Dawne i współczesne zagrożenia zieleni zabytkowej*, „Czasopismo Techniczne” 2015, No. 5-A (5), p. 53.
- 8 D. Sikora, *Zarys historii ochrony i konserwacji zabytków sztuki ogrodowej w Polsce*, „Ochrona Zabytków” 2016, No. 1, p. 112.
- 9 D. Hennebo, *Gartendenkmalpflege – Grundlagen der Erhaltung historischer Gärten und Grünanlagen*, Stuttgart 1985, p. 39.
- 10 The stage of achieving all the basic design assumptions and the readiness of the facility to switch to the mode of current maintenance of the achieved results determined by the maintenance report should be considered the initial phase in the process of historical garden restoration.
- 11 J. Sales, *Shades of green – my life as the National Trust's Head of Gardens*, London 2018, p. 58.
- 12 D. Sikora, *Zarys historii ochrony i konserwacji...*, op. cit., p. 113.

- Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie, materiał niepublikowany, Warszawa 2015.
- 14 Z powojennych realizacji przykład takiego modelu postępowania można obserwować przy dawnym pałacu Branickich w Białymstoku (w fazie inicjacyjnej) czy w Łazienkach Królewskich w Warszawie.
 - 15 W rewaloryzacji historycznych założeń ogrodowych za wyjściowy próg należy uznać moment, w którym dany obiekt w pełni nabiera kształtów określonych w dokumentacji rewaloryzacyjnej. Rewaloryzacja dziedzictwa ogrodowego jest niemającym końca procesem, regulowanym przez dynamikę materii ożywionej budującej dany ogród oraz intensywność złożonych czynników antropogenicznych determinujących tryb funkcjonowania danego ogrodu. W praktyce oznacza to, że moment osiągnięcia zarysowanego w dokumentacji rewaloryzacyjnej kształtu ogrodu jest progiem wyjściowym do kontinuum prac rewaloryzacyjnych, koniecznych dla utrzymania ogrodu w danym kształcie.
 - 16 G. Ciołek, *Odbudowa ogrodu*, „Ochrona Zabytków” 1962, nr 3, s. 105.
 - 17 Tamże, s. 98.
 - 18 Według danych z lat 60. XX w. przez pewien czas stopa zatrudnienia w dziale ogrodowym przy pałacu wilanowskim obejmowała jednego ogrodnika.
 - 19 Autorem projektów budowlanych jest profesor Politechniki Krakowskiej dr hab. inż. arch. Zbigniew Myczkowski oraz mgr inż. arch. Ewa Wowczak i mgr inż. arch. Jerzy Wowczak z Autorskiej Pracowni Projektowej.
 - 20 Wymiana nawierzchni na nawierzchnie mineralne wodoprzepuszczalne nastąpiła na obszarze pałacowego przedpola, w ogrodzie północnym przy pałacu, salonie ogrodowym na tarasie górnym, ogrodzie południowym przy pałacu oraz w południowej części północnego parku krajobrazowego.
 - 21 Ł. Przybylak, *Strategia rewaloryzacji parków i ogrodów wilanowskich...*, jw.
 - 22 Nazwa sformułowanego przez autora modelu postępowania realizacyjnego i pielęgnacyjnego odnosi się pośrednio do typologii układów kompozycyjnych założeń ogrodowych opracowanej przez prof. Longina Majdeckiego, patrz: L. Majdecki, *Historia ogrodów*, Warszawa 1981.
 - 23 Autor tekstu dokonał identyfikacji promienisto-łańcuchowego charakteru powiązań widokowych i całości układów kompozycyjnych charakterystycznych dla grup założeń ogrodowych typu swobodnego, kształtowanych na przestrzeni XIX stulecia. Tezy te przedstawił w pracy magisterskiej pt. *Specyfika kształtowania XIX-wiecznych założeń rezydencjonalnych na Śląsku*, SGGW, Warszawa 2011, napisanej pod kierunkiem dr Anny Majdeckiej-Strzeżek. Promienisto-łańcuchowy charakter kompozycji przestrzennej założenia ogrodowego polega na wyprowadzeniu z jednego ośrodka (zwornika i węzła kompozycyjnego) kilku głównych otwarć widokowych i ich dalszym rozwijaniu (w sposób dychotomiczny lub promienisty) poprzez zatrzymanie danych widoków na elementach dekoracyjnych, roślinnych czy topograficznych, stanowiących program kompozycyjny danego obiektu. Widok oparty na jednym ze wspomnianych elementów posiada dalsze rozwinięcia, mogące ulegać wielokrotnej rozbudowie kierunkowej i programowej.
 - 24 Dwie metody oceny wartości krajobrazu, tj. krzywa wrażeń Wejcherta oraz metoda SBE (*Scenic Beauty Estimation*), wskazują, że o wiele lepiej oceniany przez człowieka jest krajobraz stymulujący jego doznania w sposób zróżnicowany aniżeli jednostajny.
 - 13 Ł. Przybylak, *Strategia rewaloryzacji parków i ogrodów wilanowskich – modele rewaloryzacji / Założenia do masterplanu Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie*, unpublished material, Warszawa 2015
 - 14 In the post-war period, an example of such a model of conduct can be observed in the former Branicki Palace in Białystok (in the initiation phase) or in the Royal Łazienki Park in Warsaw.
 - 15 In the restoration of historical garden establishments, the initial threshold should be the moment when a given facility fully takes on the shapes specified in the restoration documentation. The restoration of garden heritage is a never-ending process, regulated by the dynamics of the living matter building a given garden and the intensity of complex anthropogenic factors determining the mode of functioning of a given garden. In practice, this means that the moment of achieving the shape of the garden outlined in the restoration documentation is the starting point for the continuum of restorative works necessary to maintain the garden in a given shape.
 - 16 G. Ciołek, *Odbudowa ogrodu*, „Ochrona Zabytków” 1962, No. 3, p. 105.
 - 17 Ibid., p. 98.
 - 18 According to the data from the 1960s, for some time the employment rate in the garden department at the Wilanów Palace included one gardener.
 - 19 The author of the building projects is professor of the Cracow University of Technology, dr hab. inż. arch. [PhD with habilitation in engineering, Arch.] Zbigniew Myczkowski and mgr inż. arch. [MSc. in engineering, Arch.] Ewa Wowczak and mgr inż. arch. [MSc. in engineering, Arch.] Jerzy Wowczak from Autorska Pracownia Projektowa [design studio].
 - 20 The replacement of the surface with mineral water-permeable surfaces took place in the palace foreground area, in the northern garden near the palace, in the garden lounge on the upper terrace, in the southern garden near the palace and in the southern part of the northern landscape park.
 - 21 Ł. Przybylak, *Strategia rewaloryzacji parków i ogrodów wilanowskich...*, op. cit.
 - 22 The name of the model of realization and maintenance procedure formulated by the author refers indirectly to the typology of compositional arrangements of garden establishments developed by Prof. Longin Majdecki, see: L. Majdecki, *Historia ogrodów*, Warszawa 1981.
 - 23 The author of the text identified the radial-chain character of visual links and entire compositional arrangements characteristic for groups of free type garden arrangements, shaped in the nineteenth century. He presented these theses in his master thesis entitled *Specyfika kształtowania XIX-wiecznych założeń rezydencjonalnych na Śląsku* [Specificity of shaping 19th-century residency complexes in Silesia], SGGW, Warsaw 2011, written under the guidance of Anna Majdecka-Strzeżek, PhD. The radial-chain character of the spatial composition of the garden layout consists in leading several main view openings from one medium (keystone and composition node) and their further development (in a dichotomous or radial manner) by retaining given views on decorative, plant or topographic elements constituting the composition programme of a given object. A view based on one of the above-mentioned elements has further developments, which may be subject to multiple expansions in accordance with direction or the programme.
 - 24 Two methods of landscape value assessment, i.e. Wejchert's impression curve and SBE method (Scenic Beauty Estima-

- 25 E. Malinowska, *Wpływ atrakcyjności wizualnej krajobrazu na potencjał turystyczny Narwiańskiego Parku Narodowego i jego otuliny*, „Problemy Ekologii Krajobrazu”, t. 27, Krajobrazy rekreacyjne – kształtowanie, wykorzystanie, transformacja, Białą Podlaska 2010, s. 277-285.
- 26 Ł. Przybylak, *Dekoracyjne formy XIX-wiecznych kompozycji roślinnych w procesie rewaloryzacji założenia pałacowo-ogrodowego w Wilanowie*, „Studia Wilanowskie”, t. 24, Warszawa 2018, s. 298.
- 27 J. Sales, *Shades of green...*, jw., s. 34.
- 28 Tamże, s. 35.
- 29 Autorem sporządzanych sukcesywnie od maja 2015 r. koncepcji rewaloryzacji zabytkowego założenia pałacowo-parkowego w Wilanowie jest kierownik Działu Ogrodowego, mgr inż. arch. kraj. Łukasz Przybylak.
- 30 Według szacowania Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie wartość wykonawcza realizowanych przez podmioty zewnętrzne nasadzeń kompensacyjnych wynosi ok. 350 000 zł.
- 31 K. Domańska, J. Kuśmierski, *Wpływ zmian klimatu na drzewa ogrodów i parków rezydencji wilanowskiej*, „Studia Wilanowskie”, t. 25, Warszawa 2019, s. 249.
- 32 Tamże.
- 33 W. Lahmer, *Auswirkungen von Klima und Umwelt auf historische Gärten – Einflussfaktor Wasser*, [w:] *Historische Gärten im Klimawandel – Empfehlungen zur Bewahrung*, Potsdam 2014, s. 149.
- 34 P. Szpanowski, *Warstwy krajobrazu Klucza Wilanowskiego*, Warszawa 2015, s. 25-26.
- 35 P. Szpanowski, *Zmiany w zagospodarowaniu przestrzennym rezydencji wilanowskiej*, „Przyroda i Miasto”, t. 18, Warszawa 2006.
- 36 P. Szpanowski, *Warstwy krajobrazu...*, jw., s. 24.
- 37 P. Szpanowski, *Zmiany w zagospodarowaniu przestrzennym...*, jw.
- 38 Tamże.
- 39 Według szacowania kosztów przez Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie wartość przedsięwzięcia regulacji linii brzegowej cieków i zbiorników wodnych w granicach muzeum wraz z najpilniejszymi pracami remediacyjnymi w obrębie dolnego biegu Potoku Służewieckiego oraz południowej zatoki Jeziora Wilanowskiego wynosi 4 050 000 zł.
- 40 K. Domańska, J. Kuśmierski, *Wpływ zmian klimatu na drzewa...*, jw., s. 252-254.
- tion), show that a landscape stimulating experiences in a varied rather than uniform way is better assessed by people.
- 25 E. Malinowska, *Wpływ atrakcyjności wizualnej krajobrazu na potencjał turystyczny Narwiańskiego Parku Narodowego i jego otuliny*, „Problemy Ekologii Krajobrazu”, Vol. 27, Krajobrazy rekreacyjne – kształtowanie, wykorzystanie, transformacja, Białą Podlaska 2010, pp. 277-285.
- 26 Ł. Przybylak, *Dekoracyjne formy XIX-wiecznych kompozycji roślinnych w procesie rewaloryzacji założenia pałacowo-ogrodowego w Wilanowie*, „Studia Wilanowskie”, Vol. 24, Warszawa 2018, p. 298.
- 27 J. Sales, *Shades of green...*, op. cit., p. 34.
- 28 Ibid., p. 35.
- 29 The author of the concept of restoration of the historic palace and park complex in Wilanów, prepared successively since May 2015, is the head of the Garden Department, mgr inż. arch. [M.Sc. in engineering] Łukasz Przybylak.
- 30 According to the estimates of the Museum of King Jan III's Palace in Wilanów, the carrying value of compensatory plantings carried out by external entities amounts to approximately PLN 350,000.
- 31 K. Domańska, J. Kuśmierski, *Wpływ zmian klimatu na drzewa ogrodów i parków rezydencji wilanowskiej*, „Studia Wilanowskie”, Vol. 25, Warszawa 2019, p. 249.
- 32 Ibid.
- 33 W. Lahmer, *Auswirkungen von Klima und Umwelt auf historische Gärten – Einflussfaktor Wasser*, [in:] *Historische Gärten im Klimawandel – Empfehlungen zur Bewahrung*, Potsdam 2014, p. 149.
- 34 P. Szpanowski, *Warstwy krajobrazu Klucza Wilanowskiego*, Warszawa 2015, pp. 25-26.
- 35 P. Szpanowski, *Zmiany w zagospodarowaniu przestrzennym rezydencji wilanowskiej*, „Przyroda i Miasto”, Vol. 18, Warszawa 2006.
- 36 P. Szpanowski, *Warstwy krajobrazu...*, op. cit., p. 24.
- 37 P. Szpanowski, *Zmiany w zagospodarowaniu przestrzennym...*, op. cit.
- 38 Ibid.
- 39 According to the cost estimation of the Museum of King Jan III's Palace in Wilanów, the value of the project to regulate the bankline of watercourses and reservoirs within the boundaries of the museum, together with the most urgent remediation works within the lower course of the Służewiec Stream and the southern bay of Wilanowskie Lake, amounts to PLN 4,050,000.
- 40 K. Domańska, J. Kuśmierski, *Wpływ zmian klimatu na drzewa...*, op. cit., pp. 252-254.

Bibliografia / Bibliography

- Ciołek G., *Odbudowa ogrodu*, „Ochrona Zabytków” 1962, nr 3.
- Domańska K., Kuśmierski J., *Wpływ zmian klimatu na drzewa ogrodów i parków rezydencji wilanowskiej*, „Studia Wilanowskie”, t. 25, Warszawa 2019.
- Dudek-Klimiuk J., *Dawne i współczesne zagrożenia zieleni zabytkowej*, „Czasopismo Techniczne” 2015, nr 5-A (5).
- Gmter M., *Przewodnik po procesie inwestycyjnym w obiektach zabytkowych*, Wrocław 2018.
- Hennebo D., *Gartendenkmalpflege – Grundlagen der Erhaltung historischer Gärten und Grünanlagen*, Stuttgart 1985.
- Lahmer W., *Auswirkungen von Klima und Umwelt auf historische Gärten – Einflussfaktor Wasser*, [w:] *Historische Gärten im Klimawandel – Empfehlungen zur Bewahrung*, Potsdam 2014.
- Majdecki L., *Historia ogrodów*, Warszawa 1981.
- Malinowska E., *Wpływ atrakcyjności wizualnej krajobrazu na potencjał turystyczny Narwiańskiego Parku Narodowego i jego*

- otuliny, „Problemy Ekologii Krajobrazu”, t. 27, *Krajobrazy re-kreacyjne – kształtowanie, wykorzystanie, transformacja*, Biała Podlaska 2010.
- Przybylak Ł., *Dekoracyjne formy XIX-wiecznych kompozycji roślinnych w procesie rewaloryzacji założenia pałacowo-ogrodowego w Wilanowie*, „Studia Wilanowskie”, t. 24, Warszawa 2018.
- Przybylak Ł., *Specyfika kształtowania XIX-wiecznych założeń rezydencjonalnych na Śląsku*, praca magisterska, Wydział Ogrodnictwa i Architektury Krajobrazu Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie, Warszawa 2011.
- Przybylak Ł., *Strategia rewaloryzacji parków i ogrodów wilanowskich – modele rewaloryzacji / Założenia do masterplanu Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie*, materiał niepublikowany, Warszawa 2015.
- Rohde M., *Pflege historischer Gärten – Theorie und Praxis*, Leipzig 2008.
- Sales J., *Shades of green – my life as the National Trust’s Head of Gardens*, London 2018.
- Sikora D., *Zarys historii ochrony i konserwacji zabytków sztuki ogrodowej w Polsce*, „Ochrona Zabytków” 2016, nr 1.
- Stachančzyk R., *Problematyka standardów w postępowaniu i dokumentacji konserwatorskiej na potrzeby rewaloryzacji zabytkowych parków i ogrodów*, „Kurier Konserwatorski” 2010, nr 7.
- Szpanowski P., *Warstwy krajobrazu Klucza Wilanowskiego*, Warszawa 2015.
- Szpanowski P., *Zmiany w zagospodarowaniu przestrzennym rezydencji wilanowskiej*, „Przyroda i Miasto”, t. 18, Warszawa 2006.